

drabfrikam

Nevopan palla marro buttipa dran Frantzwagner kettanepa

I detta nummer:

- Sid 2 - Om Drabbrikan
- Sid 3-7 - Nevopan - Nyheter
- Sid 8 - Information om aktuell utbildningssatsning
- Sid 15-19 - Sommardans vid Klarälven. En illustrerad berättelse av Raymond Husac
- Sid 20-29 - "Som den lika wanryktade, som talrika skojareslägten Qvick"- Att gifta in sig bland de resande & hur synen på resande kunde se ut i 1800-talets Värmland av Kristoffer Ek
- Sid 30-51 - Romanifolk på sydöstra sidan av Östersjön av Jon Pettersson
- Sid 52 - Om Frantzwagner Sällskapet

Drabbrikan, Frantzwagner Sällskapet, Box 160 16, 250 16 Helsingborg.

Omslagsfoto Sofie Lindberg

Ansvarig utgivare Arvid Bergman

Redaktör Jon Pettersson

ISSN 2003-6256 Swish 123 071 64 64

Om Drabbrikan

Vårt första nummer av Drabbrikan publicerades i december år 2016 och utvecklades då från ett nyhetsmejl som gått ut sedan 2013. Sedan dess har antalet artiklar, skribenter och läsare konstant ökat.

Vår grundidé är att Drabbrikan ska vara kostnadsfri och fullt tillgänglig via webben. Det ska inte ställas varesig fysiska, ekonomiska eller andra krav på den som önskar att ta del av dess innehåll. Drabbrikan ska vara fullt tillgänglig för alla som önskar att ta del av det vi skriver. Man ska själv kunna avgöra när och var man tar del av Drabbrikan. Det digitala formatet .pdf kräver inte några kostnadskrävande program. Drabbrikans format är A4 och tillsammans med våra tillämpade teckenstorlekar den läsbar direkt på de flesta smartphones, läsplattor och datorer. A4-formatet är standard för utskrifter vilket innebär att den som önskar och har utskriftsmöjligheter också kan skriva ut enskilda artiklar eller Drabbrikan som helhet. Vi strävar efter att texterna ska vara skrivna på en svenska som medför bred mottaglighet och innehållet ska vara populärvetenskaplig samt kunskapshöjande. Innehållet ska vara kopplat till källor och dokumentation som också ska anges i respektive artikel. Vi tar sikte på att presentera en nyanserad bild över vår minoritets historia i Sverige och tillrättalägga felaktigheter som återges i berättandet av vår minoritets historia. Detta för att därigenom avdramatisera vanföreställningar om oss samt att skapa förutsättningar för individer inom vår minoritet att få kunskap om sin historia. Då för att man liksom individer ur många andra folkgrupper ska kunna känna stolthet över sin bakgrund och vem man är.

Redaktionen för Drabbrikan

Arvid Bergman & Jon Pettersson

Med stöd från

MUCF inviger ny avdelning i Stockholm

Den 11 mars var det feststämning när MUCF (myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor) invigde sin nya avdelning i Stockholm. Jag reste till den kungliga huvudstaden för att vara med när ett nytt kapitel i svensk minoritetspolitik inleddes.

I en undanskymd lokal på Södermalm har MUCF nya lokaler där de bl.a. ska arbeta med frågor som rör de nationella minoriteterna. Sedan årsskiftet har man ansvar för frågor Länsstyrelsen i Stockholms Län dittills haft.

Magnus Jägerskog håller tal. Foto: Peter Osslund

På dagen för den stora invigningen sågs deltagare från civilsamhället, trossamfund, stat och regering. Det var glada miner, handslag och en tydlig känsla av nystart.

Generaldirektör Magnus Jägerskog öppnade med ett välformulerat öppningstal. Han är ödmjuk inför uppgiften han står inför och betonade att kontoret ska bli en mötesplats för dialog med civilsamhället.

Socialminister Jakob Forssmed (M) fick klippa det obligatoriska invigningsbandet, som följdes av en explosion av gyllene konfetti. Först han han säga några väl valda ord om vikten av samverkan och långsiktighet i bl.a. arbetet med ungdoms- och minoritetsfrågor.

I samtal med de närvarande uttrycktes en försiktig optimism inför framtiden. Överlag fanns det en känsla av att något nytt är på väg att ta form och att det finns en öppning för en förbättrad dialog mellan MUCF och de nationella minoriteterna. Invigningen blev inte minst ett tillfälle att skapa nya kontakter som kan stärka, förbättra samverkan och skapa bättre förutsättningar för minoriteternas rättigheter.

Hur det utvecklas återstår att se - men nystarten i Stockholm skedde i vart fall under mycket goda och positiva former.

Jon Pettersson

Föreläsning om resandes historia, minoritetsstress och mellanförskap

I höstas utbildade vi unga föreläsare inom en 1-årig satsning med fokus på intolerans och antiziganism. Materialet är utformat efter skolans läroplan och i linje med regeringens handlingsplan mot rasism och hatbrott och förankrat i forskning. Vi tar avstamp i de resandes historia och berör frågor som utsatthet, minoritetsstress och känslan att inte höra hemma

någonstans – mellanförskap. I en gripande och ögonöppnande föreläsning delar våra föreläsare med sig av sin personliga historia på ett sätt som berör och medför eftertänksamhet. Vi finns just nu i Östra götaland, Södermanland och Gävle.

Boka din föreläsning på: frantzwagner.org/kontakt

Netflix nya Peaky Blinders-film med talad romani

Den 20 mars släppte Netflix sin nya film Peaky Blinders - The Immortal Man. I filmen får vi möta en åldrad Tommy Shelby som dragit sig tillbaka från sitt forna liv som kung över ett brottsyndikat. För den som inte har sett de 6 säsongerna av Peaky Blinders, så utspelar sig serien åren efter Första världskriget. Historien utspelar sig runt familjen Shelby, som är brittiska romanichal. De lever i Birmingham och dras efter kriget allt längre in i den kriminella världen. Den etniska bakgrunden och närheten till romanichal som lever utanför den urbana miljön är ständigt återkommande, lika så är romanispråket. I den första säsongen gjorde produktionsbolaget ett riktigt klavertramp. Man lät skådespelare som spelade romanichal säga fraser på valakisk romani. Alltså i praktiken ett helt annat språk än den med engelskan sammanflätade romani de talar. Den form av romani som de själva kallar *poggadi jib* – "brutet språk". Efter en storm av kritik lärde sig producenterna att skilja mellan vad som är rätt och fel i fråga om språket. Därefter blev det rätt form av romani som hördes i serien.

Den nya filmen utspelar sig i samma miljö, med samma slags karaktärer. Och även denna gång talas *poggadi jib*. Den svenska skådespelaren Rebecca Fergusson spelar i filmen och hennes karaktär heter *Kaulo Chiriklo*. I översättningen har det översatts till "koltrast". Den som talar romani förstår förstås att det betyder "svart fågel" och själv skulle jag säga *kalo tchirrklo*. På engelska heter förstås koltrast just "blackbird" och ordet blir ett bra exempel på hur den brittiska romanin har påverkats av engelskan. Överlag har filmen inget överväldigande romani-inslag. Men de få ord och fraser som är med har placerats så att de faller naturligt med hur även vi använder romani. Denna precision visar på att man har haft en god förståelse och respekt för vad man gör i produktionen.

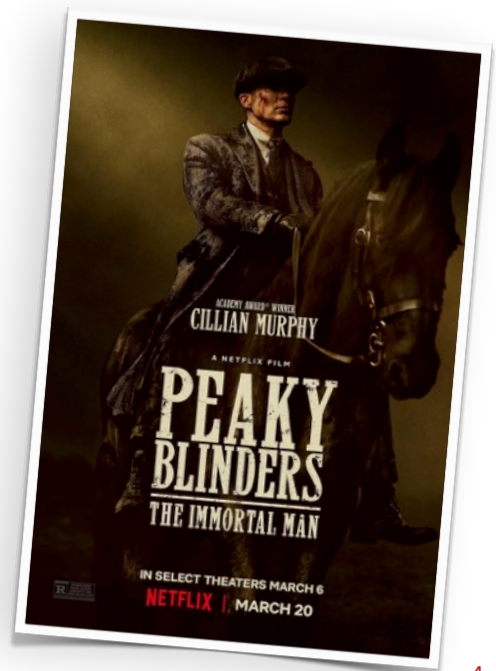
© Frantzwagner Sällskapet

Bland de ord och fraser som kan höras finner vi; *Mandi's i tatcho romanichel* – jag är en sann romani-person, som på svensk romani skulle kunna sägas – *mander è je tchatcho romanisell*. Orden *sutti* (sova) är det samma som vårt *suta* och mellan vårt och deras *rakli* (flicka) finns ingen skillnad alls.

Frånsett språket lyfter man fram några kulturellt betingade sedvänjor. T.ex. det likbål som var typiskt hos i vart fall *romanichal* på de brittiska öarna i äldre tider. Den avlidne lades med sina tillhörigheter i sin bostadsvagn och sedan satte man eld på vagnen. Man får också se en av karaktärerna bli spådd i handen och är man riktigt uppmärksam så ser man att alla männen som är *romanichal* har en tunn scarf, *dikklo*, runt halsen. Sådana bar män bland västeuropeiska romanifolk i stort sett alltid längre tillbaka i tiden.

Trots att historien är våldsam och uppdiktad är den både underhållande och värd att se!

Redaktionen

Svensk-Norsk romanikonferens utan svensk och norsk romani

Den 5 - 6 mars höll ISOF:s Språkrådet en konferens i Stockholm med fokus på vissa varieteter av det svenska nationella minoritetsspråket romani chib och det norska nationella minoritetsspråket romanes. Då varken svensk romani, som del av det nationella minoritetsspråket romani chib i Sverige, eller norsk romani, som eget nationellt minoritetsspråk i Norge, fick något utrymme deltog vi inte själva. Man kan förstås undra varför en svensk myndighet med ansvar för de nationella minoritetsspråken väljer att prioritera vissa varieteter framför andra?

I november mottog Frantzwagner Sällskapet en inbjudan till konferensen från Språkrådets språkvårdare för romani chib. Här framgick att svenska och norska Språkrådet skulle att anordna en gemensam språkkonferens för "romer och resande" från Sverige och Norge. Konferensen var tänkt som ett forum där målgrupperna kunde byta erfarenheter relaterade till språk, språkpolitik, och knyta närmare kontakt med varandra. Vidare informerades om att programmet för konferensen inte var fastställt, eftersom man ville ha synpunkter från målgrupperna om vilka specifika ämnen de ville ta upp. De allmänna ramarna för konferensen var att nationella minoritetsrepresentanter skulle tala om utmaningar och problem relaterade till språk. Man ville också att de skulle ge förslag på vad som bör göras åt dessa utmaningar. Ämnena för presentationerna kunde vara vittgående, men borde falla inom ett eller flera av fyra huvudteman, nämligen:

- Språkets användning i vardagen
- Språkpolitik
- Språk och kultur
- Språk och utbildning

Representanter för offentliga institutioner i Norge och Sverige som arbetar med samma frågor vid t.ex. departement och myndigheter skulle bjudas in.

Huvudsakligen skulle dock minoritetsspråkstalarna ha ordet på konferensen. Representanterna från stat och myndigheter skulle ha en mer lyssnande roll och finnas där för att ge svar på frågor. Man hoppades på att detta lät intressant och erbjöd att stå för resa och logi för två personer per organisation. Svar med synpunkter och vilka ämnen man ville lyfta på konferensen vill man ha in senast den 5 december 2025. Sista svarsdatum korrigerades strax därefter till den 12 december.

Våra läsare har säkerligen inte missat att vi har riktat kritik mot ISOF:s hantering av svensk romani under flera år. Värt att nämna är att även Riksrevisionen och Diskrimineringsombudsmannen i rapporter 2025 riktade skarp kritik mot statens hantering av de nationella minoritetsspråken. Något man pekade på var att vissa varieteter förbisågs. Som talare av en varietet som inräknas i det nationella minoritetsspråket romani chib, men som länge har förbisetts, blev vi förstås glada över initiativet..

Den 27 november deltog jag som talare vid ett seminarium i Sveriges riksdag och där träffade jag på två av myndighetens chefer på avdelningen för nationella minoritetsspråk och svenskt teckenspråk. I våra samtal sade jag uttryckligen att vi var glada över att ISOF äntligen hade visat på intresse för svensk romani. Jag påtalade med all tydlighet att vi (Frantzwagner Sällskapet) var intresserade att delta – men dock inte utan att vi först hade en strukturerad dialog med myndigheten angående innehållet, i enlighet med minoritetslagsstiftningen. Man lovade att återkomma, men tiden gick, och gick.

Plötsligt var vi i slutet av januari. När jag till sist skrev till myndigheten för att påminna urskuldade man sig med att årsskiftet och dess ledigheter hade kommit emellan. Detta var förstås förståeligt, men nu var det inte heller passande. Just nu handlades ett nittiototal ansökningar om stöd till projekt för minoritetsspråk.

Man skulle ta upp frågan internt, och lovade att återkomma. Tiden gick igen, och till sist rann allt ut i sanden, eftersom det var för sent. Allt var redan klart. Programmet var satt och man hade beslutat att strunta i att ha med svensk och norsk romani.

Idén hade ursprungligen varit att konferensen skulle inkludera norska romanitalare, men det norska Språkrådet hade misslyckats att få kontakt med några talare. Värt att påpeka är att resande i Norge är den egna nationell minoriteten Tater/Romanifolk, medan valakiska romer är en egen minoriteten Romer. Likaså har de sina respektive egna minoritetsspråken romani och romanes.

Vi samverkar med norska romanitalare inom revitalisering av våra respektive romanivarieteter, som egentligen är ett och samma språk. Vi lägger just grunden för ett långsiktigt gemensamt arbete under namnet *Språkråd för skandinavisk romani*. Av våra norska partners har vi fått uppfattningen att norska språkrådet skickade ett enda mejl med information om konferensen till två organisationer i oktober, men fick inget svar.

Oss veterligen gjordes inga andra ansträngningar att få kontakt med målgruppen och då svar uteblev valde man att istället bara fokusera på den valakiska varietet som är nationellt minoritetsspråk i Norge. I ljuset av det svenska Språkrådets agerande är detta kanske än mer bekymmersamt, för norsk romani är trots allt ett eget minoritetsspråk.

Till saken hör att ISOF är den statliga myndighet som har ansvar för de nationella minoritetsspråken i Sverige. Enligt vår mening har myndigheten länge präglats av en myndighetskultur som kan beskrivas som att man vill bestämma hur allt ska göras själva. Förvisso har man romanitalande tjänstemän, men för den sakens skull har myndigheten inte kompetens att täcka samtliga varieteter.

Den 1 april tillträder en ny generaldirektör på ISOF och vi kan inte annat än att hoppas på en del förändringar, t.ex. som att man faktiskt lyssnar in vad målgruppen tycker och tänker. I detta avseende finns det en hel del som kan förändras till det bättre, i var fall när det kommer till arbetet med det nationella minoritetsspråket romani chib.

Jon Pettersson

Arbetet med språklig utveckling av romani

Sedan år 2024 bedriver vi ett språkligt arbete tillsammans med norska romanitalare. Målet är att långsiktigt mål verka för att våra respektive varieteter ska utvecklas tillsammans, med gemensam ortografi (stavning) och gemensamt lexikon. Var och en av oss kan med säkerhet säga att det finns skillnader mellan svensk och norsk romani. Om man inte har för vana att lyssna på och tala med talare av norsk romani som talare av svensk romani, så kan det vara svårt. Men om man lyssnar lite noggrannare så förstår man snart att våra respektive romanivarieteter är ett och samma språk, precis som värmländska och stockholmska. Varje språk har inbördes variationer i uttal och sätt att formulera sig. Romani är inget undantag. Vi arbetar nu för att skapa material som är

en "medelväg", som alla kan använda sig av för att utveckla sitt språk i tal och skrift. Härigenom kommer språket att kunna användas i fler sammanhang, på flera sätt – i vardagen och dess olika situationer.

Vi efterlyser dig som är intresserad att delta i arbetet med att utveckla vårt språk. Du kan kunna romani i någon utsträckning och inte alls. Vi välkomnar om du talar flera olika språk och har en vilja att diskutera och ge synpunkter när vi anstränger oss för att väcka liv i vårt språk, så att de ska bestå även i framtiden.

Skriv till oss via formuläret under fliken kontakt på:
www.frantzwagner.org

Redaktionen

Romaniarbetet med våra norska partners

Genom vårt samarbete med norska romanitalare inom vårt NORDPLUS-stödda projekt har jag besökt Norge två gånger sedan årsskiftet. Romanifolket/Taternes Språkråd har arrangerat språkbad, föreläsningar och workshops i anslutning till vårt språkliga arbete med att utveckla ett modernt lexikon för skandinavisk romani. Alltså svensk och norsk romani tillsammans, med gemensam stavning. Min roll har varit att berätta om språkets historia och utveckling beskriva situationen idag som konsekvens av vår inte alltid så ljusa historia. Framförallt har jag talat utifrån min egen språkliga situation.

Den 20-21 januari anordnades ett första möte i Hamar, en timmas tågresa från Oslo flygplats. Där träffade jag Roy-Willy Wilhelmsen, som är verksamhetschef och min norska partner i arbetet med att skapa ett modernt lexikon för svensk och norsk romani. Då med gemensam stavning. I arbetet dyker ständigt nya frågor upp och under några timmar hann vi beta av en rad sådana. Totalt har vi sammanställt ca 18.500 rader med romaniord och går igenom dessa successivt för att skapa regler som kan möjliggöra programmering av databaser etc.

Framåt kvällen mötte vi lokala romanitalare. Efter en gemensam middag där vi bekantade oss såsom vi resande brukar möttes vi i kvällens konferensrum. Jag berättade om vårt språks historia medan man lyssnade och kom med frågor som ledde till samtal i en respektfull och ödmjuk ton. Alla var överens om att språket behöver räddas, men hur? Roy-Willy tog vid och berättade om vårt gemensamma arbete och våra tankar. Samtalen verkade aldrig vilja sluta och ingen verkade villig att gå hem. Alla insåg att något måste göras och vårt nuvarande arbete är det mest strukturerade hittills.

Nästa arrangemang hölls i Drammen. Denna gång blev den en dag med några korta föredrag och en workshop. Ett material med 120 ord inom olika

semantiska fält hade satts samman. Orden var medvetet skrivna med olika ortografi, stavningar. Deltagarna fick läsa listan för att se vilka ord de kände till. Ett omedelbar inspel var att orden kändes besvärliga att läsa och tyda – eftersom de var skrivna med olika stavningsregler. Detta var ett lysande sätt att pröva vår antagna ortografi i praktiken.

På listan fanns ord som deltagarna inte kände igen, förrän de uttalades. Detta visade att kopplingen mellan tal- och skrivspråk inte sker automatiskt. Ett kul exempel var när en deltagare läste ordet '*bannik*', som han sade sig aldrig ha hört - men gissade att det betydde *pannkaka*, vilket det förstås också gör. Jag passade på att förklara skillnaden mellan det aktiva och passiva ordförrådet. Man kan faktiskt ofta mer än man tror och gissningen kom inte av en slump. Han hade garanterat hört ordet, kanske som barn, men glömt det. Samtalen om hur man använde språket blev givande och den samlade bilden var att man upplevde en sorg över att ha förlorat så mycket av språket som man generellt har gjort. Vidare stod det klart för alla de närvarande – man hade alltför länge försökt undvika att tala romani, så att andra inte skulle förstå vad man har för bakgrund.

I vårt arbete lägger vi just nu en grund som vi hoppas ska hålla i många år framöver. Genom att skapa olika koncept, pröva dem med målgruppen och sedan vidare utveckla dem i de delar som krävs kan vi att nå framgång i vårt projekt.

Du som är intresserad att delta i och bidra till vårt arbete – från Sverige eller Norge – är välkommen att kontakta oss via : www.frantzwagner.org/kontakt

Jon Pettersson

Föreläsningkurs i april

Är inte detta något för dig?

I oktober anordnade vi en föreläsningutbildning för 10 personer, men pga. sjukdomsbortfall har vi möjlighet att hålla ytterligare en utbildning — nu i april.

Plats för utbildningen är inte bestämd, men blir sannolikt i Skåne. Deltagarna får lära sig att föreläsa och hålla workshop utifrån ett färdigt material. Innehållet bygger på resandes historia och nutid, med syfte att synliggöra och motverka intolerans och rasism mot resande — och andra! Föreläsningen har delar från deltagarnas släkthistoria — därför behöver man ha släktband till en resandesläkt — och var minst 18 år. Utbildningen ger djupare kunskap i den egna historien och möjligheter till utveckling, nya erfarenheter och arbetsmöjligheter.

Efter utbildningen finns utbildningsledarna med som mentorer och hjälper till att organisera föreläsningar. Deltagaren får då också ersättning av oss.

Allt är gratis — resa, logi och mat! Missa inte möjligheten — anmäl dig nu!

Anmälan görs via kontaktformuläret på — frantzwagner.org/kontakt

Genomgång av steriliseringar 1955

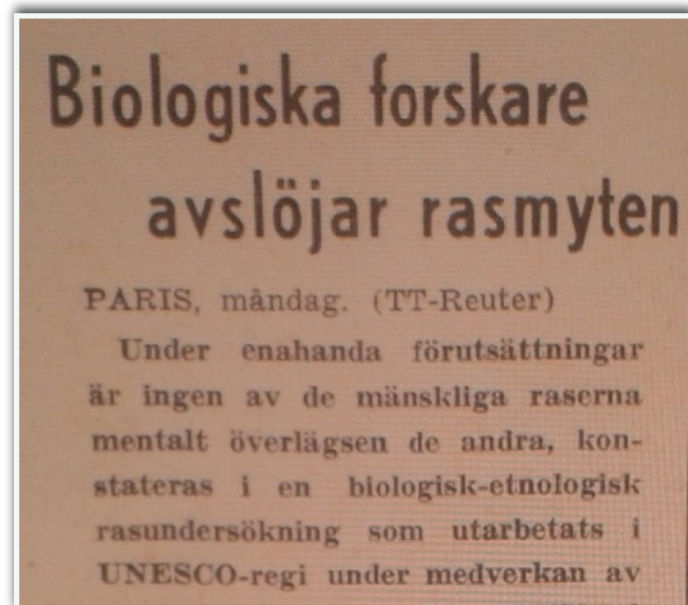
Jag är nu färdig med arbetet att granska steriliseringsansökningar för året 1955. Därmed har jag gått igenom ca 26 800 ansökningar mellan 1935- 1955. En 20-årsperiod. Hälften av den omtalade steriliseringsperioden till 1975 har alltså granskats. Den siffra som ofta rapporterats är att 76 000 steriliserades under den perioden 1935-1975, men antalet ansökningar är mindre. Den slutliga statistiken bör därför jämföras med antalet ansökningar, inte med antalet steriliserade. Först och främst eftersom de ansökningar som saknas inte rapporterats in eller så har de aldrig upprättats.

I rent medicinska fall behövdes antagligen ingen ansökan, eftersom det kan ha varit akuta ingrepp o.s.v. För alla icke-akuta steriliseringar behövdes ansökningar upprättas och skickas till medicinalstyrelsen. De rena tvångssteriliseringarna skedde ofta när man ansåg att patienterna inte var i tillstånd att ta beslutet. Då var den som ansökte själva psykiatern som behandlade ärendet. I många av de andra fallen har forskare visat att det fanns ett indirekt tvång. Antingen via moraliserande från psykiatriska läkare eller statliga tjänstemän. Utpressning om att inte bli utskriven från en anstalt var ett annat indirekt tvång. Sen fanns det naturligtvis de som själva önskade bli steriliserade.

Frågan är om man ser en minskning av antalet steriliserade resande och en minskning av rasistiska motiveringar i övrigt? Efter Andra världskrigets period av rashygienisk kulminering, både i Sverige och andra europeiska länder, skiftades fokus inom många områden. Ett var sociologins inträde vilket ledde till en skarp kritik mot den rashygien som varit livskraftig inom flera samhällsinstitutioner. När det kommer till resande var ett exempel på sociologins kritik mot rastänkandet, forskaren Adam Heymowskis teser, som gick direkt emot resandeforskaren och fångvårdaren Allan Etzlers teser. En annan ny företeelse under 1950-talet var framväxten av en antirasistisk hållning, i alla fall på papperet. FN-organet Unesco samlade ett flertal vetenskapsmän som kom fram till att s.k. raser borde ses som jämbördiga. I anslutning till Unescos arbete gav rasbiologiska institutets chef Gunnar Dahlberg ut boken Raser och folk tillsammans med sociologen Joachim Israel. Bokens innehåll motsatte sig rasfördomar.

Dahlberg är särskilt känd i frågan om rashygieniska tidens möte med den efterföljande tiden, vilken man kan kalla en sociologisk era. Han utförde nämligen en, idag inom forskning, känd rasbiologisk undersökning av "tattare" kopplat till vissa intagna på fångvårdsanstalter. Han slutsats var att "tattare" inte var besläktade med "zigenare", där den valakisk-romska gruppen i Sverige på ett oskrivet sätt skulle utgöra en sorts prototyp, enligt den tidens motiveringar. Diskussionen om olika s.k. "zigenska" grupper saknas helt i hans rapport. Hans motivering till slutsatsen blev att man inte via en antropologisk undersökning kunde bevisa att någon var "tattare".¹

¹ Inventeringen av tattare och zigenare. H 10:6. Dahlberg s 6-8.

Angående UNESCO's antirastiska arbete.
 Tidningen Arbetaren 1950-07-18. Foto: Kungliga biblioteket.

Även om Gunnar Dahlberg har framställts som en antirasist i diverse skrifter, kan jag ändå tolka det som att han hade en grundsyn om den "äktta zigenaren", som var en del av rasbiologin. Denna grundsyn kom att präglade tiden efter Andra världskriget, då man främst uppmärksammade romska grupper i Sverige som hade rötter i Ungern och Rumänien. Den tidigare rasbiologin var styrd i samma riktning. Läser man beskrivningarna från den första chefen för det Rasbiologiska institutet, Herman Lundborg, framträder en liknande bild eller förförståelse gällande "zigenare" och "tattare".

På grund av detta skifte med ändrade förhållningssätt om indelning av raser, är det särskilt intressant att se om steriliseringspolitiken eller språkbruket i steriliseringsansökningarna skiljer sig för år 1955 och tidigare perioder. Av allt att döma saknas det inte nedsättande kommentarer för år 1955 jämfört med tidigare år. Dessa används även om individer som inte är av resandesläkt.

En individ som ansågs vara avvikande på något "rasmässigt" sätt blev beskriven som "...blandras med kolsvart hår." Detta var en ren rashygienisk term som skrevs av en psykiater med efternamnet Collner vid Sundby sjukhus i Strängnäs.² Intressant i sammanhanget är att han även noterade att två individer var "tattare" i föregående års steriliseringsansökningar.

Ytterligare en psykiater, vid S:ta Birgittas sjukhus i Vadstena, fällde kommentarer om en patients hudton: "Hon själv och helsyskonen mycket mörklagda och mörkhyade men varifrån det främmande inslaget kommer vet man ej".³

² Socialpsykiatriska nämnden. Ansökningar om sterilisering. E 1:180

³ Ibid. E 1:181.

Utlänningslagen som stiftades i samband med första världskriget år 1914, förbjöd flera kategorier och grupper att komma in i Sverige, bl.a. "utländska zigenare". Lagen gällde i 40 år och sedan år 1954 var invandringsförbudet borttaget. Förekomsten av människor av annan etnicitet/nationalitet än svensk ökade antagligen med detta i steriliseringsansökningarna. I handlingarna förekom ett fåtal individer med rötter i utomnordiska länder. Språkbruket mot dem hade skiftande karaktär, men det var sällan lika negativt som mot t.ex. resande eller personer som troddes vara av resandesläkt. Oftast blev dessa kallade "tattare" i handlingarna.

Andra minoriteter och grupper

I handlingarna har jag enbart kunnat finna ett fall som rör en person med bakgrund i en annan romsk grupp än resande. Det är en kvinna som förekom i ett ärende år 1951 men som då på något sätt hade lyckats undkomma sterilisering. Det här året blev hon steriliserad vid Falu lasarett. Inget angavs vid rubriceringen om hereditet men vissa andra anteckningar om "zigenarutseende" skrevs in, samt om patientens livssituation.⁴

Åtminstone fyra personer med bakgrund i den samiska minoriteten blev steriliserade. I vissa fall nämndes inget om deras ursprung men i ett fall framgick det genom att ett betyg bifogades. Det kom från en nomadskola i Jukkasjärvi. Dessa skolor skulle bevara kultur enbart för de renskötande samerna men samtidigt var inte staten intresserad av de olika samiska kulturerna. Intressant nog satsade man på samers slöjd och språk vilket framgår av skolbetygen.⁵ Men satsningarna var sällan på de samiska individernas villkor.

En grupp som bestod av individer ur olika nationer, etniska grupper och klasser var de som upplevt koncentrationsläger och andra typer av fångläger. Dessa personer kom i kontakt med den svenska psykiatri från slutet av Andra världskriget och framåt. Bland dessa personer fanns både judar och människor med annan etnicitet. Totalt förekom sju individer i 1955 års ansökningar som varit offer för den tyska ockupationens politik, att tvångsplacera folk i koncentrationsläger. Vissa hade erfarenheter från läger som Ravensbrück och Auschwitz. Ibland skrevs även vissa kortare berättelser ner i dessa steriliseringshandlingar:

"...1941, då sök. fortfarande gick i skolan, greps hon av tyskarna och bortfördes till Tyskland för att utföra slavarbete på fabrik. Bodde i olika läger. 1944 blev fabriken bombad. Sök. var en av de få överlevande, men var svårt skadad i ena låret och klinkan. Fördes utan att få någon vård till koncentrationsläger i Ravensbrück, där medfångar hjälpte henne. 1945 medföljde hon en Röda kors-transport till Sverige..."⁶

Sedan fanns det naturligtvis individer som kommit från de sovjetockuperade områdena och råkat ut för svåra upplevelserna, t.ex. balter och ingermanländare.

⁴ Socialpsykiatriska nämnden. Ansökningar om steriliseringar. E 1:189.

⁵ Ibid E 1:188.

⁶ Ibid E 1:183.

Personer gifta med resande

En aspekt som man eventuellt glömmer att nämna är de steriliserade som var gifta med resande eller personer kallade "tattare". Konsekvensen av en sådan sterilisering var naturligtvis också mindre antal födda barn som ingick i eller hade släktskap med resandesläkter. I vissa fall kanske det var syftet med själva steriliseringen. I ett fall för år 1955 angavs att en hustru till den steriliserade skulle vara av "tattarsläkt".⁷ Totalt har jag noterat 5 liknande fall när ordet "tattare" nämns mellan 1935-1955.

Resande

Även år 1955 var steriliseringsansökningarna fyllda med nedsättande ordval när det gäller resande. Till skillnad från andra grupper där man uttryckte sig lite mer rumsrent. Redan i januari 1955 förekommer ett steriliseringsärende som rör en kvinna från närheten av Kalmar. Vid rubriken om hereditet stod det:

"Av s.k. tattarsläkt."

Psykiatrikern som skrev under ansökan hette Nils Hoffstedt och hans signatur finns med på 7 st steriliseringar där beteckningen använts mellan 1946 och 1955. Han arbetade som tillgänglig psykiater för Källshagens sjukhus, Margretelunds skyddshem och i Kalmarområdet.

Även detta år utfördes steriliseringar på män av resandesläkt. Steriliserade män, av resandesläkt, minskade drastiskt i början av 1950-talet men verkar ha återupptagits under mitten av årtiondet. En man som steriliserades var intagen på Ulleråkers sinnessjukhus i Uppsala. I handlingarna skrevs det att han var av en känd "tattarsläkt". Den som skrev under den sista bilagan av ansökan var psykiatrikern Elsa Skantze.⁸ Hon är inte ointressant i sammanhanget då hon var verksam sedan år 1942. Hennes signatur finns på 4 steriliseringsansökningar gällande "tattare".

Ytterligare en man av resandesläkt steriliserades vid Källshagens sinnessjukhus i Vänersborg på hösten 1955. Intressant nog skrev psykiatrikern under hereditetsrubriken:

"..tillhör "resandefolket..."

Att ingenting skrevs med användandet av beteckningen "tattare" är intressant.⁹ Samma år hade nämligen Adam Heymowski färdigställt sin licentiatavhandling och fått uppmärksamhet för sitt användande av resande i stället för det mer nedsättande "tattare". Hans tes, vilken senare visade sig vara felaktig, var att resande var en social

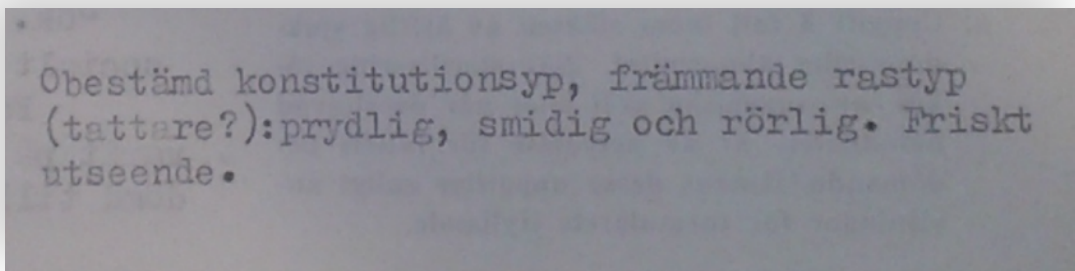
⁷ Ibid E 1:178.

⁸ Socialpsykiatriska nämnden. Ansökningar om steriliseringar E 1:178.

⁹ Ibid E 1:186.

grupp med mestadels rötter från den svenska allmogen. Om Heymowskis forskning är anledningen till användandet av beteckningen är svårt att veta men det är ändå värt att notera. År 1953 sändes även ett radioprogram med titeln Resandefolk. Ett program om tattare.¹⁰ Resande-begreppet hade därmed fått en större publicitet än tidigare. Det andra steriliseringsärendet där jag noterat att begreppet förekom var i en steriliseringsansökan år 1946.¹¹

I övrigt användes fortfarande fenotypi (rasifierande utseendebeskrivningar) om resande, även om jag kan konstatera att det finns historiker som vill hävda det motsatta. Den vanligaste förklaringen från etnologer eller historiker, är hänvisningen till Gunnar Dahlbergs rasbiologiska undersökning 1943. Då slog han fast att man inte kunde avgöra vem som var "tattare" via ett rasbiologiskt mättningsbart tillvägagångssätt. Men det betyder inte att resande inte blev markerade som tillhörande en annan "ras" o.s.v.. Källmaterial från tiden efter Andra världskriget har inte studerats av universitetsforskare, när det gäller direkt diskriminering av individer som ansågs ha ett utseende kopplat till "tattare". Forskare borde kunna skilja på olika statliga utredningar i jämförelse med olika enstaka ärenden gällande personer som kallades "tattare". Bara för att staten inte involverade s.k. "tattare" i deras utredningar, betyder det inte diskriminering pågick i enskilda ärenden, långt efter rasbiologins bortfall. Detta pågick tydligen många år efter den sista stora "tattarinventeringen" 1943-44.

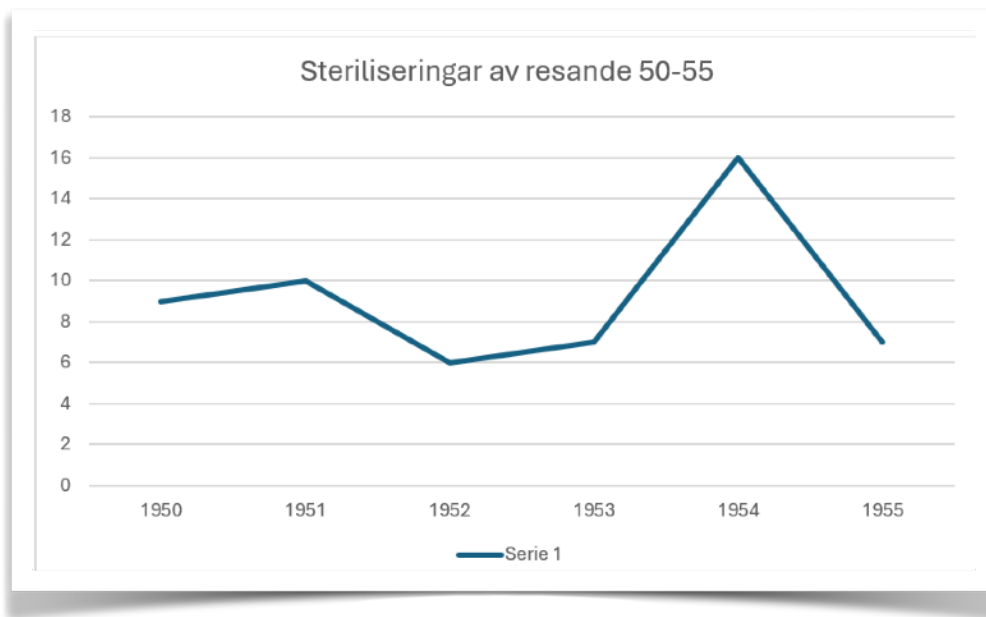
Skriftliga kommentarer om raser användes fortfarande år 1955. Foto: Arvid Bergman.

Raskommentarer förekom i den nationella s.k. "Tattarinventeringen" år 1943-44 samt i polisens publikation Polisunderrättelser, tidningsartiklar och i steriliseringsansökningarna. En skånsk resande blev år 1955 beskriven som "en främmande rastyp (tattare?)". I det aktuella fallet var det Helsingborgs rådgivningsbyrå för sexualfrågor vid deras B.B. som fällde dessa kommentarer.¹² Rådgivningsbyrån förekom i några andra ärenden gällande individer som kallades "tattare" på främst 1950-talet.

¹⁰ Trelleborgstidningen 1953-09-15.

¹¹ Medicinalstyrelsen. Rättspsykiatriska nämnden. Ansökningar om steriliseringar E 1 b:105.

¹² Socialpsykiatriska nämnden. Ansökningar om steriliseringar E 1:186.

I statistiken över första hälften av under 1950-talet syns både nedgångar och uppgångar i kurvan. Word-diagram: Arvid Bergman.

Statistik

Resultaten av min genomgång är att totalt 7 individer med resandebakgrund steriliserades under 1955. I ansökningarna angavs att 4 av dem var "tattare". Därtill kan den som tidigare nämnts vara av "resandefolket" räknas, då man sannolikt använde beteckningen som synonym till det tidigare "tattare". Personalen som var delaktiga i ärendet bör naturligtvis ha känt till patientens bakgrund, men valde av allt att döma att använda ett annat epitet i uppgiftslämnandet. Under den aktuella perioden förekom mycket kritik mot "tattarbeteckningen". Kritiken kom främst från sociologiprofessorn Torgny T Segerstedt men även från folklivsforskaren Carl-Herman Tillhagen. Man kan dra en parallell till idag när man försöker använda beteckningen "zigenare" i så liten utsträckning som möjligt.

Det föregående året 1954 bestod av en högre siffra, på 16 steriliserade (se diagram nedan), men år 1953 bestod också av 7 steriliserade. Precis som år 1955. Min undersökning visar att åtminstone 237 personer med resandebakgrund steriliserades mellan 1938-1955. Om det är en nedgång som fortsätter under 1950-talet återstår att se.

Arvid Bergman

Sommardans vid Klarälven

Av Raymond Husac

Sommaren 1954 vilade tung och doftande över den lilla värmländska bruksorten. Björkarna stod ljusgröna och älven glittrade som silver i kvällssolen. Dansbanan var pyntad med kulörta lyktor, och ett dragspel drog upp en svängig foxtrot medan skratten steg mot den ljusa natthimlen. Elin stod med sina väninnor, klädd i en ljusblå klänning som hennes mor sytt om av ett gammalt tyg. Hon var nitton år, med nyfiken blick och ett hjärta som längtade efter något större än ortens fabriksrök och kyrkklockor. Då fick hon syn på honom. Han stod en bit bort, lutad mot räcket. Mörkt hår, mörka ögon, hållningen stolt men vaksam. En främling - och ändå inte. Som om han bar med sig en annan värld. När deras blickar möttes, stannade något inom henne.

Han gick fram utan brådska. "Får jag lov?", frågade han. Rösten var låg, med en mjuk brytning som fick orden att låta som musik. Elin lade sin hand i hans. Den var varm, fast och trygg. De började dansa. Först försiktigt, nästan trevande. Men snart följde de rytmen som om de alltid känt varandra. Hon kände hur hans hand vilade varsamt mot hennes rygg, hur han förde henne över golvet med respekt - aldrig hårt, aldrig ägande. "Jag heter Milos," sade han när musiken saktade in. "Elin," svarade hon, och hennes leende var lika ljust som sommarnatten..

Dagen därpå möttes de vid Klarälvens strand. Milos berättade att hans familj rest genom landet med sin orkester och sin musik, att de nu slagit läger utanför staden för sommaren. Han talade om friheten i att alltid ha himlen som tak. Hon talade om sin längtan att resa, att läsa, att se mer av världen, långt bortom det lilla samhällets gränser. De skrattade. De drömde. De satt tysta sida vid sida och lät händerna mötas i gräset. Men i byn började viskningarna.

”Såg du vem hon dansade med? Det där slutar inte väl.”, sa de folket på orten. 1950-talets Sverige var prydligt och ordnat. Det som inte passade in blev ifrågasatt. Elin s familj hade haft det svårt ekonomiskt några år tidigare, och därför hade kommunen viss insyn i deras affärer. Det räckte för att socialnämnden skulle reagera. En man i mörk kostym och stel hatt kom och knackade på dörren en eftermiddag. Herr Södergren var namnet.

Mannen slog sig ner vid köksbordet med portföljen i knät. ”Er dotters umgänge är olämpligt och det är min plikt att säkerställa hennes framtid” sade han torrt. Elin kände hur ilskan steg och sade ”Min framtid bestämmer jag själv.”. Men Södergren log inte. ”Det är irrelevant,” svarade han kyligt. ”Jag är satt att skydda unga kvinnor från dåliga val.”. Orden föll som iskalla stenar.

När Södergren gått satt tystnaden kvar i köket. Elin far reste sig först. Hans händer var grova av fabriksarbete.

“Under kriget sa de också att vissa människor var mindre värda. Jag tänker inte höra det igen. Ingen bestämmer vem du får älska,” sade han lugnt. Modern lade armen om Elin. “Vi förlorade nästan huset en gång. Men vi förlorade aldrig vår heder. Vi säljer den inte nu.”. Elin grät – inte av rädsla, utan av stolthet.

Vid lägerelden samma kväll var stämningen lika spänd. Milos far, Stefan, var en man av tradition. Hans ansikte var fårat av ett liv på ständiga resa och ansvaret för sitt följe. “Du ska gifta dig med Katarina,” sade han. “Hon är av vårt folk. Det är så vi bevarar vår styrka.”. Milos mötte hans blick. “Far, jag sviker inte vårt folk genom att älska. Jag sviker mig själv om jag låter bli.”. Stefan slog näven i bordet. “Kärlek går över. Blod består.”, sade han. “Kärlek består,” svarade Milos stilla.

Herr Södergren började dyka upp överallt. Han noterade tider. Frågade grannar. Hotade med att anmäla familjen för vårdslöshet.

En kväll tog han Elin hårt i armen utanför affären. “Detta är sista varningen.”, sade han bryskt. Men fler började reagera. Några av byborna, som först varit tysta, såg hur långt det gått.

Under en gammal björk vid älven föll tårar och löften.

Milos tog fram en enkel silverring, sliten men vacker.

– "Den var min mors," sade han.

– "Hon trodde på att världen kan förändras."

Elin lät honom trä ringen på hennes finger. "Då förändrar vi den tillsammans."

En kväll kom allt till sin spets. Herr Södergren dök upp vid lägerplatsen med hot om myndighetsåtgärder. Men Elinns far och mor följde efter. De ställde sig bredvid Milos.

– "Ni har ingen rätt att trakassera dem," sade fadern högt.

Fler människor samlades. Några från byn. Några från lägret. Två världar stod ansikte mot ansikte.

Stefan, Milos far, steg fram.

– "Du trotsar mig," sade han lågt.

Milos svarade – "Du lärde mig att vara stolt och rakryggad. Låt mig visa att jag är det."

Elin tog mod till sig och mötte Stefans blick.

– "Jag vill inte ta er son ifrån er. Jag vill vara en del av er."

Orden landade mjukt.

Det blev tyst.

Stefan såg hur Elins föräldrar stod sida vid sida med henne.

Såg hur byborna började ifrågasätta Södergrens hårda metoder.

Sedan sade han lågt: "Din mor," vände han sig till Milos, "valde mig mot sin fars vilja."

Han suckade tungt och sade: "Kanske är det så kärlek börjar. Med trots."

Till slut nickade han långsamt. "Om hon är din styrka... då är hon välkommen."

Det kom fram att herr Södergren gått långt utanför sina befogenheter.

Hans övervakning och hot granskades. Kommunen drog tillbaka hans uppdrag.

Han fick lämna sin post under skam.

De som tidigare viskat började nu tala öppet om orättvisan.

Sommaren därpå samlades både bybor och Milos familj vid älvens strand. Fioler spelade. Dragspel svarade.

Elins mor bar blommor.

Stefan höll ett tal om hur stolthet inte handlar om att stänga dörrar - utan om att våga öppna dem.

När Milos sa ja darrade hans röst. När Elin sa ja log hon genom tårar.

Och när de kysstes, under samma himmel som en gång bevittnat deras kamp, var det som om hela bygden drog ett nytt andetag. Stefan lade sin hand på Elins huvud och sade: "Du är min dotter nu."

Inte perfekt. Inte utan minnen. Men förändrade. Det var två traditioner, två världar - nu förenade.

Och över Klarälven flöt sommarljuset mildare än någonsin.

”Som den lika wanryktade, som talrika skojareslägten Qvick”

- Att gifta in sig bland de resande & hur synen på en resandefamilj kunde se ut i 1800-talets Värmland

Genom släktforskningen vet vi att personer ur den bofasta befolkningen ibland kom att gifta in sig i resandesläkter. Att en kvinna från denna miljö kunde bli en del av resandefolket är i sig kanske inte särskilt anmärkningsvärt. Det intressanta är snarare hur detta betraktades av omgivningen. För de styrande inom församlingen kunde ett sådant levnadsväl framstå som bekymmersamt, inte minst när en kvinna från den egna socken övergav sin tillvaro i bygden för att istället ”integreras” i en omkringresande livsstil. Detta bör också ses mot bakgrund av den tidens förhållanden. Under denna period, vanligen räknad till åren 1750-1900, hade socknarna fått ett allt större ansvar för fattigvården och för att hålla uppsikt över personer som saknade laga försvar eller uppehöll sig i församlingen utan tillstånd. I ett sådant sammanhang kunde umgänge med kringstrykande personer snabbt väcka misstänksamhet och påverka hur en individ uppfattades av sin omgivning. Ett exempel på detta finner vi i Värmland, närmare bestämt vid Glafsfordens sydliga spets i Stavnäs socken under första halvan av 1800-talet, när en fattig soldatdotter ur allmogen slog sig i lag med en man ur resandefolket.

Där återfinns vi en kvinna med det helt vanliga namnet Maria Nilsdotter. Hennes släkt hade i generationer varit jordbrukare och soldater i trakten. Familjen bosatte sig i Lilla Fjöle i Stavnäs sedan fadern, Nils Olofsson Lillfjöll, antagits som soldat. Hennes far beskrivs som ”klen och svag” i mönsterrullan, och fick av den anledningen avsked ur Närke-Värmlands regemente år 1794.¹ Efter faderns avsked från det militära gick flyttlasset till Näbbol i samma socken, där ett liv som fattigt rotehjon väntade. I mars 1811 beslöt Maria att flytta till Karlstad i strävan efter bättre levnadsvillkor.² Men vistelsen i residensstaden blev dock kortvarig och gick sannolikt inte som hon hade tänkt sig. Redan efter några månader blev hon gravid och enligt dopboken är fadern en dräng från Värmskog. I november samma år fick hon sin flyttattest påskrivna och återvände³, höggravid hem till Näbbol i Stavnäs, där hon inkvarterades hos sina utfattiga föräldrar.⁴ I februari 1812 födde hon sin oäkta dotter Britta.⁵

Som ensamstående kvinna såg hennes framtidsutsikter mörka ut. Situationen förvärrades när hennes mor insjuknade i lungsjuka och avled under vintern 1813. Samtidigt reste en nyrekryterad fältjägare vid Värmlands fältjägarregemente runt i trakterna. Hans främsta yrkesspecialitet var hästkastning. Han hette Lars Holmström Qvick, ett namn välkänt inom resandesläktforskningen, och när han mötte nya människor föredrog han att titulera sig som kursmed. Han hade år 1810 ingått äktenskap med glasförelserkan Katarina Ström - en ökad

¹ Generalmönsterrullor - Närke och Värmlands regemente (S, T) 194 (1797) Bild: 259 Sida: 464

² Stavnäs (S) B:1 (1810-1834) Sida. 97.

³ Karlstads stadsförsamling (S) B:2 (1804-1825) Sida. 69 & 71

⁴ Stavnäs (S) AI:10 (1811-1815) Bild: 229 Sida: 202

⁵ Stavnäs (S) CI:7 (1785-1833) Bild: 143 Sida: 275 .

ficktjuv från Uppland som gick under öknamnet "Skojar-Rappan".⁶ ⁷ Hon var född i Uppland den 27 april 1767 och nu änka efter Vidrik Ström, en tidigare borgare samt glas- och hästhandlare i Östhammar. Holmström Qvick och Katarina hade i flera år rest runt och sålt varor för glasbruket i Liljedal. Tillsammans fick de dottern Magdalena Sofia år 1809, men deras relation upphörde så småningom och Katarina reste vidare tillsammans med deras dotter. Lars Qvick blev kvar i Värmland, där han sannolikt inledde en relation med Maria Nilsson under 1815, baserat på att hon födde en son våren 1816 i Stavnäs socken.

Pojken fick namnet till Karl Fredrik, sannolikt blev han uppkallad efter Lars Qvicks halvbror på moderns Karl Fredrik Hartman.⁸ Efter förlossningen erkände Lars Qvick faderskapet och kort därefter började Lars Qvick söka efter en bostad till familjen. Att bo inhysta hos svärfadern var trångt och långt ifrån en hållbar lösning. Inackorderingen hos svärfadern i Näbbol, som dessutom fick ersättning för detta, stred mot församlingens stadgar och hade kommit att belasta fattigvården i Stavnäs.⁹ Den som framöver valde att inhysa "skojare", som då var synonymt med "tattare" och "zigenare", kringstrykare eller annat löst folk riskerade nu att bötfällas med fem daler.¹⁰ Istället uppmanades man att omgående att avvisa dessa kategorier av människor om de sökte husrum över natten.

Inför hösttinget omnämns att Anders Nilsson överlät och sålde en stuga på hemmanet Näbbol till fältjägaren Lars Qvick och hans hustru den 26 juni 1816. Köpesumman landade på 20 riksdaler banco i speciemynt. Stugan lär dock ha varit i så dåligt skick att det ifrågasattes om väggarna ens skulle hålla. Enligt avtalet fick inga kringstrykande uppehålla sig där med hänsyn "för vår och våra grannars skull".¹¹ Detta förtydligande visar att man kände en allmän oro för att flera av "löst folk" skulle kunna uppehålla sig i torpet, något som sannolikt också hade förekommit. Redan året därpå framfördes klagomål om Lars Qvick och kringstrykande personers närvaro i Stavnäs socken. Han blev föremål för diskussion när sockenstämman hade sammanträde. Enligt sockenstämmans anteckningar ansågs han ha "innästlat" sig i församlingen och borde omedelbart avlägsna sig därifrån.

Vad gäller familjen Qvicks boendesituation i Stavnäs är det inte helt självklart att reda ut hur den egentligen såg ut. Dels beror detta på att de under längre perioder vistades utanför socknen och dels på att de inte var kyrkskrivna i församlingen. Därför får man, så gott det går, försöka skapa en bild av hur det kan ha sett ut. Vi vet att familjen till en början bodde inhyst hos svärfadern Nils Lillfjäll. Av det köpekontrakt som nämnts ovan att döma tycks de senare ha haft en egen liten stuga. Hur länge de bodde där är dock svårt att avgöra.

En viss ledtråd får vi genom en skrivelse från år 1836. Där nämner socknens pastor att Lars Qvick enligt sägnen logerade i en liten stuga i Näbbol i Stavnäs socken, där han vilade ut efter sina "ströfverier" kring socknen. Av skrivelsen framgår också att denna stuga sedan länge var riven. Efter rivningen tycks familjen ha funnit ett annat

⁶ Valö (AB, C) C:1 (1727-1794)

⁷ Ordet "rappa" är troligen ett dialektalt ord för att stjäla, t.ex. att "snappa till sig något". Uppgifter från Sebastian Casinge.

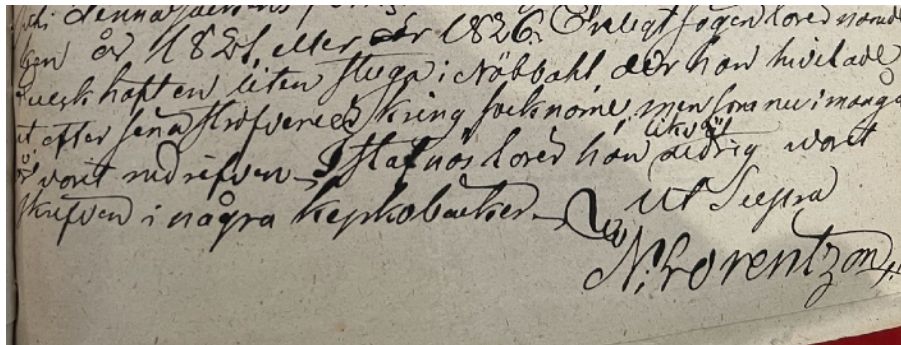
⁸ Stavnäs (S) Cl:7 (1785-1833) Bild: 165 Sida: 319 Döps 28/5-1816.

⁹ Stavnäs (S) Kl:4 (1808-1834) Bild: 62 Sida: 115. Maj 1817. § 6, 7 och 11

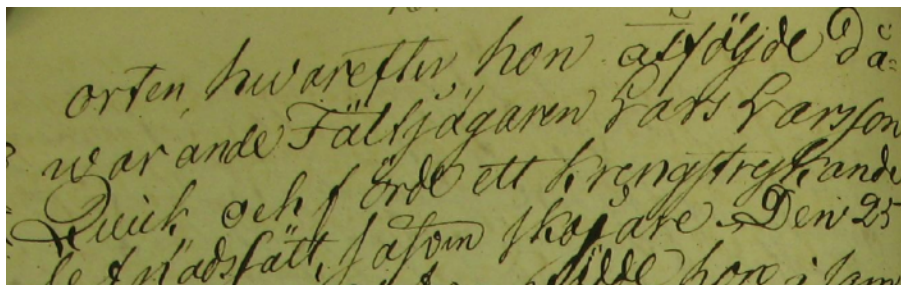
¹⁰ Ibid sida 117

¹¹ Gillbergs häradsrätt (S) Ala:33 (1813-1817) § 161

boende i Stavnäs. Detta bekräftas av ett förhör med Sara Maria Israelsdotter, svärdotter till Lars Qvick, som berättar att hon flyttade in hos familjen i Stavnäs vid 16 års ålder, dvs. i mitten av 1830-talet.¹²

När sonen Olof Fredrik rannsakades 1836 av Grums häradsrätt misstänkt för stöld, skickades en skrivelse från pastor Nils Lorentzon i Stavnäs till häradsrätten där han beskriver att Lars Qvick "haft en liten stuga i Näbbohl, der han hwilade ut efter sina ströfverier kring socknarna, men som nu i många år voret nedrifven". Undertecknad 18 juli 1836. Foto: Christoffer Ek

Stavnäs sockenprotokoll uppläst i Stavnäs kyrka i december 1843. Här omnämns Qvicks dåvarande hustru Maria Nilsson, vars rykte påverkades negativt efter inledande relation. Efter att hon varit kyrkligt skriven så började hon istället resa omkring på ett sätt som stack i ögonen hos församlingsborna. Hon hade avvikit från socknen och "hwarefter hon åtföljde dåvarande fältjägaren Lars Larsson Qvick och förde ett kringstrykande lefnadssätt, såsom skojare." Foto: Arkivdigital

Lars Qvick och Maria Nilsson ingick lagligt äktenskap sommaren 1826, då de sammanvigdes i Stavnäs kyrka av pastor Johan Branzell.¹³ Att det dröjde närmare ett decennium innan pastorn vigde paret kan tyckas lång tid. Särskilt i en tid då religiös övertygelse präglade samhället och att det sågs som en självklarhet att gifta sig innan man skaffade barn. I församlingens lysning- och vigselbok står att läsa; "F.d. fältjägaren vid Wermlands Fältjägere Regemente Lars Larsson Queck i näbbol och pigan Maria Nilsson derstädes. Vigda af Pastor. Den 3 juli 1826."

Ser man till deras levnadssätt är det dock inte så särskilt förvånande. Alltsedan Lars Qvicks ankomst i socknen hade de styrande i Stavnäs uttryckt negativa synpunkter på hans inflytande över Maria. De menade på att det var Lars Qvick som påverkade Maria till att börja leva på ett oärligt sätt och resa omkring, och att hon nu "förde ett kringstrykande lefnadssätt, såsom skojare".¹⁴ Hon och hennes barn uteblev därefter från de årliga

¹² Grums häradsrätt Ala:44 och Karlskoga häradsrätt Ala:82 1846.

¹³ Stavnäs lysning- och vigselbok. 3 juli 1826.

¹⁴ Stavnäs (S) Kl:6 (1842-1853) Sida. 47

husförhören. Prästen antecknade dem senare i husförhörslängden som försvunna och betecknade dem som lösdrivare. Maria hade tidigare varit kyrkskriven i Näbbol och närvarat vid husförhören tillsammans med sina två barn och sin utfattiga far.¹⁵ Qvick var dock aldrig kyrkskriven i Stavnäs, men vistades ändå, som bekant, inom socknens gränser. Prosten Branzell var själv född år 1764 i Taberg, Nordmark socken och tillträdde som kyrkoherde i Stavnäs 1809. Fram till sin död 1833 tycks han ha haft en negativ inställning till familjen Qvick. Branzells syskonbarn, poeten och prosten Emanuel Branzell blev med tiden förebild till Gösta Berling i Selma Lagerlöfs saga med samma namn.

Helt försvunna var de inte. Maria hade helt enkelt bara anammat ett liv som resande, där livet längs med vägarna nu var en del av vardagen. Familjen Qvick var i långa perioder borta från socknen och vi kan istället följa dem i passjournaler och rättsliga handlingar. Längst vägarna föddes deras andra gemensamma son, Gustav, förmodligen år 1818. Födelseåret uppger han själv när han står kyrkskriven i Norge senare i livet och troligtvis är han ett av de tre barn som skrevs in i häktet i Karlstad tillsammans med föräldrarna i november 1818.¹⁶

Födelseattesten har antingen inte lämnats in till pastorn i församlingen eller har den försvunnit någonstans på vägen. Annars hade han troligtvis förts in i födelseboken i Stavnäs, vilket exempelvis skedde tre år senare.

När familjen befann sig på genomresa i Västmyr i Östra Ämtervik socken den 25 september 1821 föddes sonen Olov, som senare i livet identifieras med dubbelnamnet Olov Fredrik. I och med att familjen Qvick inte tillhörde församlingen förde komministern inte in sonen i födelseboken, men döpte honom ändå samma dag. Föräldrarna fick med sig en lös födelseattest, som senare visades upp för pastor Branzell i Stavnäs församling. Med stöd av denna fördes dopet in i längst bak församlingens dopbok för år 1821 med notisen "döpt av "Com:n E: Brand".¹⁷ I juni 1825 befann sig familjen i byn Skjutsbol i Stavnäs församling i samband med dottern Karolinas födelse.¹⁸

Lars Qvick och Maria Nilsson fick tillsammans sammanlagt sex barn, varav fyra före giftermålet 1826 och två efter. Som framgår ovan fördes tre av barnen in i Stavnäs födelsebok. De två yngsta, Anna Maria (f. omkring 1828) och Lars Magnus (f. omkring 1830), föddes däremot troligen utanför församlingen, på samma sätt som Gustav, under en resa i trakterna kring Örebro och Västerås. Familjen Qvick kan flera gånger återfinnas i bevarade passjournaler i början av 1830-talet. Deras vanliga resväg gick från hemorten Stavnäs till Karlstad, Kristinehamn, Örebro, Västerås och kringliggande socknar.

Den 25 augusti 1830 inkallades Lars Qvick tillsammans med hustru och tre barn till landskansliet i Örebro. Familjen saknade intyg för fortsatt vistelse i länet och hänvisades därför tillbaka till Värmland och Stavnäs

¹⁵ Stavnäs (S) AI:11b (1816-1820) Sida. 371 och Stavnäs (S) AI:12b (1821-1825) Sida. 424

¹⁶ Justitiekanslern -1974, Huvudarkivet EIIIcc:496 (1818) Bild 2480

¹⁷ Stavnäs (S) CI:7 (1785-1833) Bild: 198 Sida: 385

¹⁸ Stavnäs (S) CI:7 (1785-1833) Bild: 223 Sida: 435 20/6 1825.

socken, där de fyra år tidigare hade ingått äktenskap.¹⁹ Landshövdingen i Värmland delgavs beslutet genom en skrivelse, där det framgick att de ovannämnda hade anhållits i Örebro för "passlöst kringstrykande".²⁰ Den 22 februari 1831 fick Lars Qvick, tillsammans med sin hustru och fem barn, påskrivet av prästerskapet i Stavnäs att resa till Örebro och Västerås län.²¹

Det var viktigt att de hade med sig giltigt pass för att inte riskera att frihetsberövas. Detta öde lyckades de inte undkomma och de greps vid flera tillfällen för olovligt kringstrykande. Lars Qvick och hustrun Maria greps för kringstrykande i november 1818 tillsammans med sina tre barn. De tre barnen omnämns inte med namn, men antagligen var det Marias oäkta dotter Britta 6 år samt de gemensamma sönerna Karl Fredrik 2 år och Gustav som troligtvis bara var några månader gammal. De släpptes fyra dagar senare med följande motivering: "Den 24 Novemb. erhållit tillstånd att på 14 dag. vistas inom Gilbergs Härad, samt lika tid inom Näs härad, att söka sig arbete. Och i annat afseende till hemorten Glafva Sock. sig begifva".²²

Vi har nu nått fram till 1830-talets Stavnäs, då socknens befolkning närmade sig 3 000 invånare. Pastor Branzell, som hade innehaft tjänsten redan vid den tid då Lars Qvick fattade tycke för Maria Nilsson, avled i januari 1833.²³ Som tidigare nämnts hade han vigt Lars Qvick och Maria, men också döpt två av deras gemensamma barn. Sökandet efter en ny pastor inleddes och valet föll på fältpastorn och kyrkoherden Nils Lorentzon, som var född i Grums socken år 1792. Han fick majoriteten av rösterna i pastorsvalet i Stavnäs den 28 juli 1833.²⁴ Han kom från en enkel bakgrund, men fick möjlighet att studera i Stockholm där han avlade magisterexamen i filosofi. Han vidareutbildade sig som pastor och fick anställning vid Livbeväringensregementet år 1822.²⁵ År 1831 gav han ut boken *Swenska bonden*, som skildrar livet för de svenska bönderna under samma tid.

Av skrivelser och sockenprotokoll framgår det att Lars Qvick och hans närmaste familjekrets fick allt svårare att vistas i socknen när han trädde i tjänst. Den nytillträdde pastorn ställde sig också frågande till hur hans företrädare, pastor Branzell, kunde viga paret Qvick, eftersom familjen levde ett kringstrykande liv och inte var formellt kyrkskrivna i församlingen. Dessutom framförde Lorentzon att han tyckte att det var ytterst märkligt att Maria Nilsson, uppvuxen i församlingen, helt plötsligt uteblev från de årliga husförhören. Han använder själv ordet "besynnerligt" för att beskriva hennes situation. Han hade knappast något tålmod med resandefamiljen, och hans förakt för dem lyser tydligt igenom i hans anteckningar i kyrkoböckerna.

Nils Lorentzon var väl förtrogen med de kungliga förordningarna och använde dem gärna som grund för sina beslut. Den 29 juni 1833 utfärdades dessutom en ny förordning om försvarslöshet, vilken reglerade hanteringen av personer som saknade "laga försvar" och som olovligen reste omkring utan att kunna styrka att de hade arbete.²⁶ Förordningen delade in försvarslösa personer i fyra kategorier, som skulle behandlas på olika

¹⁹ Landsarkivet i Uppsala, Örebro länslandskansli CIV Passjournaler, vol. 6, 1824-1832, Örebro läns landskansli 25/8 1830.

²⁰ Värmlands landskansli. B I: 11. Diarier över skrivelser från Kungliga Majestät ämbetsmyndigheter samt ämbets- och tjänstemän.

²¹ Västmanlands läns landskansli EV Passjournaler, vol. 6, 1831-1835

²² Justitiekanslern - 1974, Huvudarkivet E11cc:496 (1818) Bild: 2480

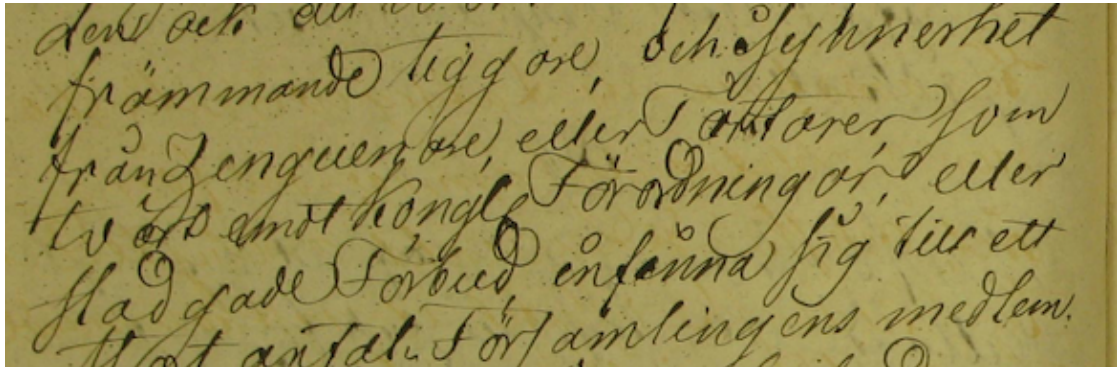
²³ Stavnäs (S) FI:1 (1785-1861) Bild: 81 Sida: 153

²⁴ Johan Hammarin. *Carlstads Stifts Herdaminne, Andra och tredje delen (1845-1848)*, och CARLSTADS TIDNING 1833-08-10.

²⁵ CARLSTADS TIDNING 1822-05-18

²⁶ Kungl. Maj:ts nå- dige förordning, huru med försvarslösa personer förhållas bör. Given den 29 juni 1833

sätt. År 1836 är pastor Lorentzson med när sockenstämman beslutar att inte längre tolerera människor som resor omkring och tigger inom socknen. Främst var det människor som inte hade någon anknytning till socknen som ämnades motas bort. Det nämns vidare att det är i synnerhet "tartarer", "zigenare" och "skojare" som inte är välkomna. Stavnäs sockenstämma hänvisar vidare att detta är beslutat mot stöd av kungliga förordningar och andra stadgade förbud. Om "tartarer" eller "skojare" påträffas inom angränsande län, ska de med hjälp av fjärdingsman överlämnas till länsman och behandlas som lösdrivare.²⁷ Pastorn framför vidare att om någon, mot förmodan, i hemlighet inhyser "skojare" i sitt hem, ska förövarna betala ett särskilt bestämt bötesbelopp. Detta belopp fastställs av fattigvårdsdirektören, och böterna tillfaller sedan socknens fattigvårdskassa.²⁸

I Stavnäs sockenprotokoll används flitigt uttryck som "zigenare" eller "skojare" när ämnet berör människor som man anser reser omkring olovligen i socknen. I exemplet ovan skriver man att det främst handlar om "i synnerhet Zenguenare eller Tartarer". Foto: Arkivdigital

Det tycks framgå att de resande i Stavnäs på 1830-talet ansågs innefatta en särskild och problemfylld grupp. Vi vet att det bland annat är familjen Qvick som åsytas, eftersom de vid upprepande tillfällen omnämns som "skojare" och samtidigt hade en bostad i socknen. Detta ger en indikation på att det sannolikt var svårt för familjen att under längre perioder stanna i socknen, framförallt efter den senaste förordningen.

Söndagen den 3 december 1843 stod familjen Qvick i centrum när det hölls predikan i Stavnäs kyrka. Månaden tidigare hade det inkommit en skrivelse till pastorsämbetet från konungens befallningshavare för Värmlands län. Lars Qvicks dotter Karolina hade straffats för stöld och angivit Stavnäs som hemort. Med hänvisning till den kungliga förordningen från 1833 gällande handlandet av laglösa personer i landet söktes nu en pålitlig husbonde som kunde ta sig an Karolina som saknade laga försvar. Pastor Lorentzon fick i uppdrag att delge församlingsborna under gudstjänsten med att läsa högt ur sockenprotokollet i kyrkan. Hon innefattades i förordningens fjärde och utreddes därefter utifrån dessa förutsättningar, där hon beskrevs som "vanartad". I Theresa Jonssons avhandling Vårt fredliga samhälle förklaras närmare vad det innebar att bli stämplad som "vanartad" i den fjärde kategorin. Hon skriver bland annat:

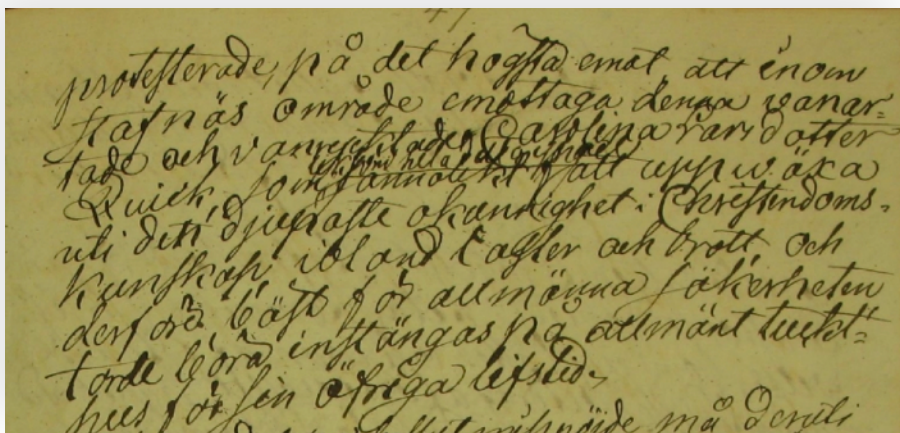
"Den fjärde kategorin var de "vanartade" (§ 13). "Vanartad" definieras i förordningens § 2 som den som dömts eller straffats för bedrägligt eller "ärerörigt" beteende, tjuvnad och inbrott i avsikt att stjäla. Även den som varit tilltalad för vilket brott som helst "av grövre art" och antingen fällts eller släppts i brist på bevis var "vanartad".

²⁷ Stavnäs (S) KI:5 (1834-1842)

²⁸ Ibid

För denna grupp gällde andra regler: han eller hon skulle inte bara anmälas utan också överlämnas till KB (eller Överståthållarämbetet).²⁹

Församlingen protesterade till att motta henne eftersom hon beskrivs som "vanartad" och har haft en uppväxt som präglats av brottslighet. För den allmänna säkerheten tycktes det vara bäst att hon "instängas på allmänt tukthus för sin öfriga lifstid". Församlingsborna fick höra om familjen Qvicks kringstrykande som "skojare" och eländiga anseende i socknen. Det var säkerligen en upprörd stämning och det klagades på hur familjen ända in på 1840 talet uppgett socknen som hemort, fastän de sedan länge inte varit lagligt kyrkskrivna i församlingen. Församlingen menade att de, med hänvisning till 1833 års förordning, var befriade från allt ansvar att ta emot Karolina i församlingen. Sockenprotokollet hänvisar också till den kungliga förordningen av den 5 december 1788, som församlingen menade innebar att den var "frikallad från all skyldighet att vårda någon af dessa".³⁰ Pastorn berättade vidare att familjen Qvick gripits för "olovliga tillgrepp" och annat övervåld.³¹

Här framgår hur församlingen motvilligt gick med på att ta emot Karolina Larsdotter Qvick, trots att hon var född i församlingen och finns noterad i dopboken. Foto: Arkivdigital

²⁹ Theresa Jonsson, *Vårt fredliga samhälle: "Lösdriveri" och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet* (Uppsala: Uppsala universitet, 2016), s. 95 .

³⁰ Kongl. Maj:ts Nådiga Kungörelse, Angående Skyldighet at underhålla sådane, från then ena til then andra Församlingen inflyttade personer, som sedermera blifwit wanföre och icke kunna sig sjelfwe försörja. Gifwen Göteborg then 5 December 1788

³¹ Stavnäs (S) KI:6 (1842-1853)

Herr Fältprosten Lorentzon har till Redaktionens insändt följande:
 "Som den lika wanryktade, som talrika Sko-
 jaresläkten Qwick allestädes säger sig vara hemma
 i Stafnäs, hwars Presterskap nästan hwarje må-
 nad beswäras med öfwerstickande af Prestattester
 till härads- och Kämnärsrätter, icke blott inom Werm-
 land, utan äfwen i andra län, torde en sannings-
 enlig uppgift om denna slägt för många icke wa-
 ra utan intresse. Jag får af dessa anledningar
 ödmjukast anhålla om ett rum uti Dit. Tidning
 för denna uppgift, uti följande

Ur Wermlandstidningen onsdagen den 18/11 1846. Fältprosten Lorentzon i Stavnäs socken får sin text publicerad i tidningen angående familjen Qwick. "Som den lika wanryktade, som talrika skojaresläkten Qwick".

Att familjen Qwick ständigt hamnade i fångenskap ledde till att pastor Lorentzon flera gånger om året tvingades skicka in skriftliga prästintyg för att styrka deras identitet. Vid varje rättegångsprocess efterfrågade de olika domstolarna denna information. Det ingick i rutinen och var ett sätt för rätten att kontrollera om de uppgifter som lämnats vid förhören stämde. Att familjen uppgav Stavnäs som sin hemort innebar en belastning för prästerskapet i socknen. Under vissa perioder krävdes månatliga skrivelser rörande familjen, vilket bidrog till en mindre angenäm arbetsbelastning.

Efter år av återkommande förfrågningar hade pastorn tröttnat, och valde därför att vända sig till redaktionen för Wermlandstidningen i hopp om att nå ut bredare med informationen. Genom att offentliggöra en enhetlig och sammanfattad redogörelse ville han underlätta för de olika härads- och kämnärsrätterna, som gång på gång efterfrågade uppgifter om familjen. I november 1846 fick han sin text publicerad, där han inleder med orden: "Som den lika wanryktade, som talrika skojaresläkten Qwick". Vidare hänvisas i texten till ett protokoll från Stavnäs sockenstämma, nedtecknat tre år tidigare, där slakten Qwick omnämns.³²

Lars Qwick avlider i början av 1840-talet och hans barn och efterkommande fortsatte föra ett resandeliv. Hustrun Maria reste omkring som änka med sina barn. Hon hade reste runt i Örebro i april 1848 när hon och dottern Anna Maria greps och införpassades till häktet för passlöshet och olovligt kringstrykande. De reste troligtvis i sällskap med ett annat följe som införpassades samma dag misstänkta för inbrottsstöld.³³

Hösten 1854 hade sonen Olof Fredrik gripits i Norge och amtmannen i Hedemarken hade skickat en skrivelse till häradsrätten i Gillberga där det önskades närmare information gällande denne Olof Fredrik. Vid sitt gripande bar han med sig ett antal skriftliga attester, vars sanningshalt rätten nu försökte klargöra. Han reste under namnet Olof Fredrik Larsson Holmin, men omgående förstod man att det var Qwick det rörde sig om. En hemmansägare berättade inför häradsrätten att Olof Fredrik för flera år sedan uppehöll sig i församlingen och

³² WERMLANDSTIDNINGEN 1846-11-18

³³ Justitiekanslern -1974, Huvudarkivet E11cc:1142 (1848) Bild: 3720

vid upprepande tillfällen ansökt om att få köpa en jordlägenhet i dennes hemman i Fjöhle i Stavnäs socken. Hemmansägaren avlog ständigt dennes begäran eftersom han inte ville ha något med "Qvicken" att göra. Han hade ansökt om försörjningspengar av Stavnäs socken, men församlingen var inte alls samarbetsvilliga att betala ut ersättning till familjen.³⁴ Olof Fredrik sattes in på Botsfengselet i Oslo där han frigavs från den 13 mars 1856.³⁵

Det är inte svårt att föreställa sig att de muntliga berättelserna om denna resandefamilj levde vidare långt senare i trakten. De gav ifrån sig ett tillsynes kraftigt intryck även om det i källorna är helt uteslutande när de hamnat på fel sida av lagen. Med tiden försvinner familjen från Stavnäs socken. Flera av barnen bosatte sig i Norge, där de i de skriftliga källorna vid flera tillfällen anges som "tater". När Olof Fredrik Qvick viger sig med Sara Maria Israelsdotter i Tolgen, Norge 11/6 1859 skriver prästen i kyrkoboken att "Begge ere de af Taterfolket".³⁶

År 1853 lämnar två fjädringsmän in en kostnadsräkning på den sammanlagda summan 15 riksdaler och 38 banco till Stavnäs sockenstuga efter att transporterat iväg en "hop skojare" från församlingen. Sockenstämman motsatte sig dock att kostnaden skulle betalas ur fattigkassan. Man menade att det inte var socknens skyldighet att bekosta kronoskjuts för passlösa personer eller fångtransporter, utan hänvisade i stället fjädringsmännen till Konungens befallningshavande, för att få ersättning ur kronans medel.³⁷ Det är möjligt att det rörde sig om medlemmar i familjen Qvick som blev förpassade. Pastor Lorentzon, som bedrivit en hård agenda mot familjen, avled sommaren 1855.³⁸

Noterbart är att sonen Gustav avled och begravdes i Stavnäs socken i december 1896. Han hade bott och levt i Norge under lång tid. Han omnämns som kringvandrande och den nuvarande prästen hade ingen kännedom var han senast varit folkbokförd.³⁹ Kopplingen till Stavnäs tycks ha varit mycket stark.

Avslutningsvis kan man konstatera att Lars bakgrund kom att sätta en tydlig prägel på familjens levnadsöde. I hemförsamlingen påverkades synen på Maria Nilsson negativt av hennes förbindelse med honom. Den gängse uppfattningen i församlingen verkar ha varit att han hade dragit in henne i en omoralisk och kringstrykande livsstil. Hennes rykte och hur samhället skulle se på henne skulle påverka henne resten av livet, ända in i det sista. För när hon som fattig änka skulle erbjudas försörjning ville ingen i Stavnäs församling ta emot henne. När frågan behandlades vid sockenstämman år 1853 hade ingen inkommit med något anbud för att inhysa henne. Med andra ord var ingen villig att ta henne till sig i sitt hushåll mot ersättning från socknen. I stället beslutades att hon skulle försörjas genom kringgång, det vill säga flytta mellan gårdarna i församlingen efter tur och ordning, en liten tid i taget. Hon avrundade därmed sina sista år i livet som kringstrykande rotehjon

³⁴ Gillbergs häradsrätt (S) Ala:46 (1852-1854) Bild: 25500

³⁵ Botsfengslet, AV/RA-S-1539/D/Db/Dbb/L0004: 939a - 271b, 1855-1857, s. 93

³⁶ Ministerialbok for Tolga prestegjeld 1852-1876

³⁷ Stavnäs (S) KI:7 (1853-1875) Bild: 9 Sida: 11

³⁸ Stavnäs (S) FI:1 (1785-1861)

³⁹ Stavnäs (S) FI:3 (1895-1930) Bild: 16 Sida: 12

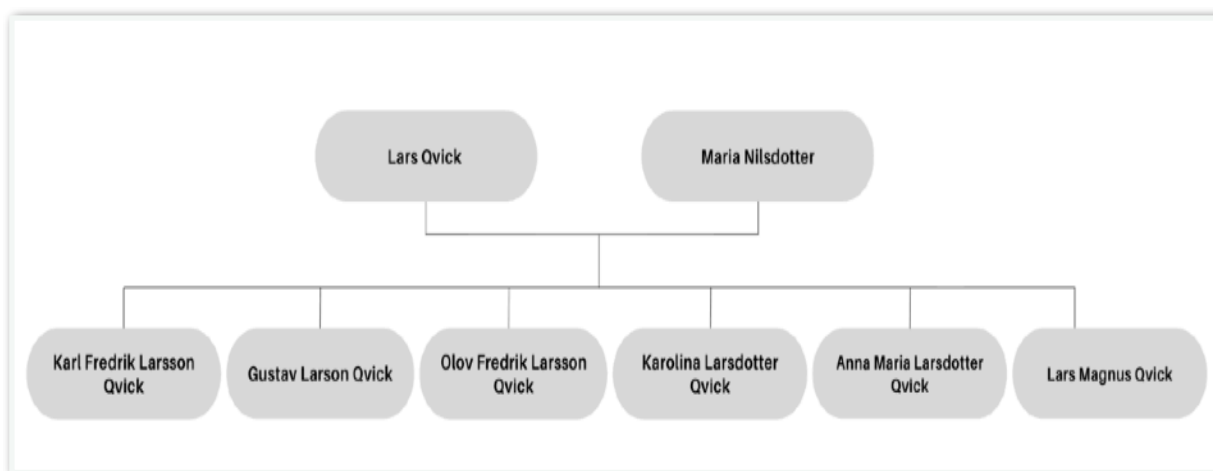
i Stavnäs socken. Maria lämnade jordelivet den 7 februari 1862 och begravdes två dagar därpå i Stavnäs kyrka.⁴⁰

Frågan är dock vilka möjligheter Maria hade haft om hon inte slagit sig i lag med Lars Qvick. Om paret slog sig samman av kärlek eller ett ömsesidigt behov av en partner är omöjligt att säga. Men trots det motstånd som källorna visar på att paret mötte i Stavnäs, så lyckades de ändå hålla samman och försörja sig längs vägarna. Dessutom kom samtliga av parets barn att gifta sig med personer ur andra resandesläkter och genom detta växte den kända resandesläkt fram som kom att bära namnen Qvick och Holm. Deras efterkommande kom i sin tur att sammangiftas med andra resandesläkter i både Norge och Sverige. Även Lars Qvicks styvdotter Britta påverkades av resandekulturen. Som liten följde hon med sina föräldrar när de reste omkring. Även i vuxen ålder hade hon kontakt med sin mor och sina halvsyskon. Hon bodde tillsammans med sin man, lösdrivaren och spiksmeden Nils Bock, i Hillringsberg i Glava socken. Av ett rättsprotokoll framgår att deras bostad fungerade som tillhåll för resande, och i hemmet påträffades stöldgods som Brittans halvsyster Anna Maria Qvick hade förvarat där.⁴¹

Detta visar på att rötterna från den kringvandrande kursmeden och forne fältjägaren kom att definiera de efterföljande generationerna, i stället för de från den fattiga soldatdottern ur allmogen.

Historien är ett exempel på hur individer med skilda bakgrunder kan förenas och leva tillsammans, mot alla odds. Där en utomstående person inkluderas och blir del av ett sammanhang som är centrerat runt människor med främmande etnisk, kulturell och språklig bakgrund som deras efterkommande har burit vidare fram till idag.

Christoffer Ek

Familjeöversikt över Lars Qvick och Maria Nilssondotters sex gemensamma barn. Samtliga nådde vuxen ålder och kom att leva ett resandeliv.

⁴⁰ Stavnäs (S) FI:2 (1861-1894) Bild: 11 och Stavnäs B:3 (1861-1881)

⁴¹ Jösse häradsrätt 1847

Romanifolk på sydöstra sidan av Östersjön

Den som ägnar sig åt genealogisk och historisk forskning med fokus på romanifolk stöter på individer som är något av en gåta. Vanligtvis dyker en sådan person plötsligt upp bland sedan tidigare välkända "tattare"/"zigenare". Det är nästan som om dessa okända människor har uppstått ur tomma intet och bara hamnat mitt ibland de andra. Ingen annanstans står dessa gåtfulla personer att finna. Vanligtvis antas de ha vistats i Norge eller i Finland fram tills att de påträffas i svenska källor. Ibland är det så och det kan rentav finnas information som talar för att så är fallet. Många gånger har antagandet visat sig stämma, men långt från varje gång. Frågan är givetvis om de inte skulle ha kunnat komma till Sverige söderifrån? Jo, förstås kan de ha gjort det. Det finns många exempel på romanifolk i början av 1700-talet som säger sig vara födda i dagens Tyskland. Men exempel på individer som säger sig komma från Baltikum eller Polen förekommer ytterst sällan, om ens alls. Kanske är det också därför så få funderar över om någon av våra förfäder kom till Sverige därifrån.

I forskningen på nordens romanifolk är det väl belagt att männen, fram till början av 1800-talet, så gott som alltid hade någon slags koppling till det militära. Under historiska perioder hade Sverige besittningar och militärt manskap längs olika delar av Östersjöns östra och södra kustband, hela vägen från Finland och ned mot Danmark. Att landets regementen värvade manskap från lite varstans är också väl belagt i historieforskningen. Kulturella företeelser, språkliga likheter och ett identiskt namnskick indikerar att det finns en nära koppling mellan romanifolk i Norden och de på sydöstra sidan av Östersjön.

År 2007 publicerade den tyske historikern Dr. Ulrich Friedrich Opfermann en omfattande genomgång av tyska 1600- och 1700-talskällor med fokus på romanifolk – *Sinti*.¹ I sin bok för han fram ett narrativ som allt som oftast negligeras i den allmänna historieberättelsen om romanifolk. För till skillnad från att kategoriskt och konsekvent illustrera dem som utstötta vagabonder och offer för all möjlig ondska, så synliggörs de i den historiska verklighet som rådde i det krigshärjade och kaotiska Europa. Det var en historisk epok då romanifolk liksom många andra människor av alla möjliga bakgrunder tog till vapen, både för att skydda och försörja sig. Genom dokument som i sekler har legat begravda i de tyska arkiven visar Opfermann att romanifolk i mycket hög grad har militär tjänstgöring i de ständigt återkommande krigen. Med andra ord var det snarare regel än undantag att män med romanibakgrund var soldater, precis som i Norden. Dessutom visar de tyska källorna på kopplingar till Sverige, precis som våra förfäder själva berättade i olika sammanhang decennierna runt sekelskiftet till 1700-talet.

Utöver den här nämnda boken har Opfermann skrivit flera intressanta publikationer om romanifolk i nordvästra Europa under olika historiska perioder. Ett av hans bidrag till vidare forskning är en kortare opublicerad text

¹ Ulrich Friedrich Opfermann, *Seye kein Ziegeuner, sondern kayserslicher Cornet. Sinti im 17. und 18. Jahrhundert. Eine Untersuchung anhand archivalischer Quellen*. Metropol, Berlin (2007)

som bygger på tre källor som rör romanifolk i Östpussen. Titeln är *Sinti-Gruppen auf der südlichen Seite der Ostsee, hier: in Preußisch Litauen (Ostpussen)* [*Sinti-grupper på södra sidan av Östersjön, här: i Preussiska Litauen (Östpussen)*]. Perioden som berörs sträcker sig från 1700-talet och in ett par år på 1900-talet och uppgifter som är intressanta ur ett resandeperspektiv. Min text är huvudsakligen baserad Opfermanns observationer och källor, men för att rama in det historiska och geografiska sammanhanget har jag valt att göra vissa tillägg. Exempelvis genom att berätta lite om det forna riket Östpussen.

Kort om Preussen

Ungefär vid samma tid som Sverige blev en nation under Gustav Vasa så bildades hertigdömet Preussen, med Königsberg som huvudstad. År 1701 blev Preussen ett kungarike med Friedrich I (1657-1713) som kung. I regionens levde flera folkgrupper som talade olika språk och som till största del var protestanter, men det fanns även en betydande del katoliker. Det fanns sannolikt också rysk-ortodoxa kristna och så fanns där förstås även en mindre judisk population. Tyska var det största och officiella språket, men vid sidan av det talades litauiska, polska, ett språk som hette prussiska som allmänna större språk. Utöver dem fanns också en rad språk som i förhållande till dem var minoritetsspråk. Det kunde rentav finnas byar där invånarna hade en enda och samma etnicitet, tro och språk. Med tiden ökade rikets storlek och som störts sträckte sig Preussen från Holland och Luxemburg i väster, tvärs över mellersta Tyskland, och till Litauen i nordost och Katowice i södra Polen.

Östpussen i blått och Polen-Litauen i gulgrönt. När Preussen var som störst täckte riket hela den röda och blå området.

En händelse som kom att bli avgörande för rikets utveckling utspelade sig under åren 1708-1711 – pesten, som dödade ungefär en tredjedel av den befolkningen. Stora bördiga landområden blev nästintill folktomma. När Friedrich Wilhelm I efterträdde sin far Friedrich I år 1713 hade riket en befolkning på 1,6 miljoner människor och en armé på 30.000 man. Den nye kungen genomförde flera reformer som resulterade i stora besparingar. Ett av de första stegen var att skära ner på alla onödiga kostnader kring hovet. För besparingarna kunde armén

utökas med 7 regementen, vilket skulle visa sig vara ett lyckodrag. Denna historiska epok präglades av återkommande krig och Preussen var en av de nationer som stred mot Sverige i det stora nordiska kriget², som pågick åren 1700-1720. Genom i Freden i Stockholm år 1720 förlorade Sverige en del av sina landområden i Vorpommern³, t.ex. staden Stettin (Szczecin)⁴, till Preussen. I samma period fanns det stora områden som nästan var folktomma. Man öppnade upp för en återbefolkningskampanj där framförallt folk från tysktalande länder kom att bosätta sig i Preussen under åren 1714 -1740.

Bland de som kom att befolka östra Preussen var österrikiska protestanter en stor grupp. Krigen mellan protestanter och katoliker i Europa drev många människor på flykt och protestantiska flyktingar hade fått en fristad i Salzburg, som var katolskt. I årtionden hade de fått leva där i skydd av kyrkan, men när kyrkans ledning förnyades år 1731 utsattes de för förföljelser och utvisades. Detta utlöste protester från de protestantiska staterna inom det heliga romerska riket och resten av den protestantiska världen. Kung Friedrich Wilhelm I av Preussen bjöd in protestanterna att befolka sitt land och utlovade 3 års skattefrihet. År 1732 lämnade de första 20.000 av totalt 30.000 protestanter Salzburg för att starta ett nytt liv i Östpreussen. Omkring 17.000 av dem bosatte sig i det administrativa området Gumbinnen, vars residensstad bar samma namn.

I samband med detta växte nya orter fram och vissa var kanske inte mer än några små torp. De boende tillhörde kanske en enda befolkningsgrupp, som hade samma tro, kultur och språk. Vid sidan av detta fanns förstås även äldre byar där befolkningen kunde vara blandad. Där exempelvis litauer och tyskar boende i samma by och talade varandras språk. I detta sammanhang är det inte svårt att föreställa sig att det bland alla människor som sökte sig till Preussen, för att leva fredligt inom ramarna för statens kolonisering, också fanns romanifolk.

Återbosättningskampanjen var främst avsedd för människor från sydtyska regioner och var tänkt som en ny ekonomisk och kulturell början. Friedrich I hade en tydlig nedsättande inställning mot så kallade "äventyrliga element och pöbel", som han ansåg inkluderade judar, litauer, polacker och "zigenare". Det fanns en misstanke om att de strövade omkring i landet som fridstörare, men trots det antogs polacker och litauer som kolonister. De utgjorde framförallt den stora grupp som arbetade som drängar och pigor i lantbruket. Eftersom de ansågs vara bosättare av mindre värde utsattes de, liksom de etablerade invånarna, för olika former av förtryck. Det var exempelvis tvångsarbete, förbud mot att bära nationaldräkt och deras typiska flätade litauiska bastskorna eller att utsättas för kroppslig bestraffning.

Sedan Fredrik I:s regeringstid var vagabonderande förbjudet och vagabonder riskerade att hängas. Kungen utfärdade ett påbud om att varningsklockorna skulle ringas och byarna sammankallas mot "zigenarband" som uppträdde. Vid gränserna till Polen-Litauen restes galgar med inskriptionen: "Straff för tjuvarna och *"zigenarpöbeln"*, män och kvinnor." När allt detta visade sig ineffektivt, utfärdades ett påbud om alla zigenare över 16 år skulle hängas. När Fredrik Vilhelm I kom till makten ändrades det till att gälla alla över 18 år. Trots det fortsatte de kringresande följena med romanifolk att återvända och var särskilt vanliga i distrikten som bar låg några få mil från gränsen till Litauen. Där fanns det till och med enskilda "zigenarbyar", exempelvis

² https://sv.wikipedia.org/wiki/Stora_nordiska_kriget

³ https://sv.wikipedia.org/wiki/Svenska_Pommern

⁴ <https://sv.wikipedia.org/wiki/Szczecin>

Kummetschen⁵, Sandfliess och Ossinen⁶. Även om det är omöjligt att fastställa exakt när de grundades och besvärligt att utröna exakt var de låg, så kan man konstatera att källorna vittnar om att de fanns.

De östpreussiska källorna

Romanifolk i Östpreussen har ingen direkt framstående roll i historieskrivningen. Den förmodligen tidigaste texten där de omnämns specifikt publicerades år 1793 av Johann Erich Biester (1749-1816). Biester var vetenskapsman och statssekreterare åt Preussens kulturminister samt redaktör för *Berlinische Monatsschrift*, där hans artikel *Über die Zigeuner* (Om zigenarna) gavs ut.⁷ Innehållet baserade han främst en avhandling om romanifolk, av den tyske pionjären inom detta forskningsfält Heinrich Moritz Grellman, från år 1783⁸ och skriftliga uppgifter den östpreussiske pastorn Zippel. Källmaterialet pekar mot att denne Zippel var den evangeliske pastorn Christian Gottfried Zippel (1742-1815) som var verksam i staden Gumbinnens kyrkodistrikt och i landsorten Niebudzens kyrka. Geografiskt sett ligger platsen i den östliga delen av Östpreussen, i gränstrakterna mot Litauen. Genom Zippels gode vän och kollega Christian Jakob Kraus (1753-1807) i Königsberg skickades hans anteckningar vidare till Biester i Berlin, som sedan publicerade delar av dem. Hans artikel kom också senare att bli referens i August Friedrich Pott's etnografiska och lingvistiska undersökning om romanifolk år 1844.⁹

Carl von Heisters bidrag heter *Notizen über die Zigeuner* [Notiser om "zigenarna"] och är skriven år 1842.¹⁰ Verket har inget särskilt fokus på Östpreussen, men avsnittet härom är intressant. Innehållet bygger på ett besök hemma hos ett par familjer boende i staden Tapiau, idag Gvardejsk, och i byn Wilmersdorf samma år. Här ges många exempel på allt från hur dessa människor bor och försörjer sig till språkprov.

Tredje och sista källa är Max Beheim-Schwarzbachs (1839-1910) bok från år 1879 som handlar om kung Friedrich Wilhelm I:s koloniseringsprojekt i preussiska Litauen¹¹, dvs. den Salzburgska kolonin i Östpreussen. Här nämns romanifolk helt kort, men i väldigt nedsättande ordalag.

⁵ 54°58'28.6"N 22°35'51.7"E

⁶ 54°51'25.6"N 22°50'25.4"E

⁷ Johann Erich Biester. *Über die Zigeuner*, in: *Berlinische Monatsschrift* 21 (1793), S. 108-165

⁸ H. M. G. Grellmann. *Zigeuner. Die Zigeuner, ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volkes in Europa, nebst ihrem Ursprunge* (1783).

⁹ August Friederich Pott, *Die Zigeuner in Europa und Asien; ethnographisch-linguistische Untersuchung, vornehmlich ihrer Herkunft und Sprache*. Halle (1844)

¹⁰ Carl von Heister, *Ethnographische und geschichtliche Notizen über die Zigeruner*. Königsberg (1842)

¹¹ Max Beheim-Schwarzbach. *Friedrich Wilhelms' I. Colonisationswerk in Lithauen vornehmlich die Salzburger Colonie*, Königsberg 1879

Pastor Zippels uppgifter

Inledningsvis vill jag lyfta Opfermanns reflektion av Zippels text. Den samlade bilden av hans angivna namnskick, språkexempel och annat pekar på att Zippel hade kommit i kontakt med *sinter*. Han namnger en enda person, Christoph Adam, som ska vara född i Gumbinnen omkring 1726. Adam beskrivs som tidigare soldat i den Preussiska armén och har tjänat där under en många år. Antagligen var han katolik, eftersom Zippel beskriver gruppen som helhet som katoliker. På så sätt skiljde sig dessa romanifolk från den omgivande litauiska och tyskspråkiga befolkningen, som höll sig till den lutherska protestantismen. En intressant uppgift från Zippel är att i de fall de sjöng folksånger så var det aldrig på deras eget språk, d.v.s. på romani. Vad han hade noterat i sina lokala kontakter med dem var att de uteslutande sjöng på tyska eller litauiska. Detta betyder förstås inte att sånger på romani varken fanns och sjöngs, utan att pastorn aldrig hade hört några sjungas. Vad en utomstående person tror sig veta utifrån sina erfarenheter behöver förstås inte stämma överens med verkligheter.

Polska nämns överhuvudtaget inte alls som talat språk, vilket kan tyckas märkligt eftersom polskan liksom litauiska i Preussen var ett "nationellt språk" som var nödvändigt att kunna. I synnerhet för den som reste omkring i landet. Men det kan ju också vara så att det inte direkt talades polska i trakten där han verkade som luthersk pastor och därför inte hört dem använda språket. Eftersom polackerna förmodligen var katoliker, som idag, så kan det tänkas att en lutheransk pastor inte kom i kontakt med dem.

Ytterligare en uppgift är att alla namngivna romanifolk hade tyska och ibland polska efternamn. Litauiska namn förekom inte alls.

Bilden till höger är en språklig karta över Östpreussen år 1900. Den rosa färgen visar att tyska talades av mer än 75 % av befolkningen. Det ljusgröna fältet visar att litauiska talas i området. I de södra delarnas mörkare lila-aktiga områden talades masuriska, en dialekt av polskan med påtagliga tyska influenser. Det ljusblå fältet visar polska.

Den blå ringen ringar på ett ungefär in ämbetsområdet Kreis Gumbinnen, som har en central roll i den vidare berättelsen. I centrum av cirkeln ligger staden Gumbinnen, idag Gusev. För att komplicera saken ytterligare så hette det län som sträckte sig upp ovanför dagens Klaipėda också Gumbinnen.

De gula områdena runt Östpreussen i norr, öst och syd är Polen-Litauen.

Bild från Wikipedia.

Carl von Heisters uppgifter

Uppgifterna baseras på individuella möten med och uttalanden från romanifolk, vilket är intressant. Han placerar dem därigenom till gruppen *Lallere Sinte* och nämner följande polska samt tyska efternamn: Anton, Benjamin, Böhmke, Bothmert, Broßinski, Broszaski, Cziblinski, Dombrowski, Florian, Growatz, Habedank, Hermann, Klein, Koslovski, Larsze, Morgenstern, Paskovski, Reinhard. Som bostadsorter nämner han Labiau, Tapiiau och Lindenhof (Lipińskie) i den polska regionen Warmia (då; Ermland).

Av denna lilla information framgår det att gruppen stod i ett nära inbördes förhållande till befolkningen som varit bosatt i regionen under lång tid, vilket i sin tur bara kan uppstå under längre tidsperioder. Därmed bör gruppen antas ha funnits där sedan åtminstone första hälften av 1700-talet. Med andra ord var de inte annorlunda många andra invandrare – såsom protestantiska flyktingar¹² eller familjer från de överbefolkade territorierna i väster och söder. Sinternas skulle liksom andra sannolikt leva inom ramarna för statens återbefolkning. Det är rimligt att anta att den preussiska staten även erbjöd sig att bosätta romanifolk som varit soldater, vilket är känt att man gjorde i andra stater i det tyskspråkiga området vid denna tid.

Max Beheim-Schwarzbachs uppgifter

I sin bok har han som inriktning att beskriva rikets historiska utveckling, befolkning och presentera statistik, men han skriver också att judar, polacker och "zigenare" var suveräner i rollen som statens fiender. I synnerhet "zigenarna" som hade lyckats infiltrera området trots att Friedrich I hade beordrat att varningsklockorna skulle ringas och byarna sammankallas när "zigenarband" dök upp. När det visade sig vara ineffektivt, ändrades det till att alla "zigenare" över 16 år hängas. Den efterträdande kungen Fredrik Vilhelm I ändrade åldersgränsen till 18 år. Beheim-Schwarzbach anger även att galgar hade rests vid gränserna med inskriptionen: "Straff för tjuvarna och zigenarpöbeln, män och kvinnor.". Mot denna bakgrund förvånas han över att det trots varningar och lagstadgade förbud ändå fanns enskilda "zigenarbyar" i Östpreussen. Han placerar dem uttryckligen i samband med återbefolkningspolitiken och poängterar att tidpunkten för dess grundande inte kan fastställas. Han namnger de tre byarna Kummetschen, Sandfliess och Ossinen, som alla låg i området Pillkallen, nära den litauiska gränsen. I övrigt omnämns inte romanifolk av honom alls.

Myndigheternas registrering av romanifolk

Trots förbud, varningar och straffpåföljder levde romanifolk i Östpreussen. I slutet av 1800-talet började preussiska myndigheter regelbundet skriva in genomresande "zigenare" i listor. Deras kommer ofta från de östra delarna, men anger ofta bostadsorter i västra Preussen. Förmodligen var de del av periodens omfattande öst-västlig migration. De skrivs in med efternamn, förnamn och bostadsort, familjevis och enskilt samt med viss annan information. Följande är ett utdrag ur preussiska statliga myndigheters listor:

¹² Källa https://en.wikipedia.org/wiki/Salzburg_Protestants 2023-09-13

1898/6

Braun, Emil: *Scherenwischken*
 Broszinski född Florian, Henriette: Preußisch
 Franzdorf
 Broszinsky, Ludwig: *Grondzken*
 Broszinsky, Friedrich, Amalie, B., Ludwig: *Rekeitschen*
 Dombrowski, Carl: *Antmirehlen*
 Dombrowsky, Carl: *Königshuld*
 Dombrowsky, Adolf: *Schillenenken*
 Dombrowsky, Carl: *Klein Wersmeningken*
 Erdmann, Hermann: *Budzuhen*
 Florian, Ferdinand: *Ernbischken*
 Florian, Leopold, Roslie: *Retimbern*
 Florian, Hermann: *Sprakten*
 Familie Franz: Bernhard, Bertha, Rosalie: *Antmirehlen*
 Franz, Hulda: *Rewlozinen*
 Familie Friedrich: Hermann, Anna, Hulda: Polskt
 namn Dombrowken
 Grünholz, Traugott: *Klein Rekitschen*
 Haselowski, Karoline: *Budzuhen*
 Haselowski, Ferdinand: *Szeskehmen*
 Klein, Samuel: *Grondzken*
 Krause, Josef, Auguste, Robert: Polskt namn
 Dombrowken
 Morgenstern, Rudolf: *Klein Rekitschen*
 Schmidt, Amanda: *Budzuhen*
 Wappler, Edwald: *Scherenwischken*
 Zibilinski, August, Carl: *Uszpiaunen*

1900/10

Braun, Emil, *Scherrewischken*
 Broszinski, Friedrich, Amalie, Hermann: Kl.
Reckeitschen
 Broszinsky * Florian, Henriette: *Groß Franzdorf*
 Broszinsky, Ludwig: *Grondzken*
 Dombrowski, Carl: *Antmirehlen*

Dobrowsky, Adolf, Auguste: *Schilleningken*
 Dombrowsky, Carl: *Königshuld*
 Dombrowsky, Carl sen.: *Klein Wersmeningken*
 Erdmann, Hermann: *Budzuhen*
 Florian, Ferdinand: *Ernbischken*
 Florian, Leopold, Rosalie: *Patimbern*
 Florian, Hermann, Florentin: *Sprakten*
 Familie Franz: Bernhard, Bertha, Rosalie: *Antmirehlen*
 Franz, Hulda: *Pawlozinen*
 Friedrich, Hermann, Anna, Hulda: Polskt namn
 Dombrowken
 Grünholz, Traugott, Wilhelmine: Kl. *Reckeitschen*
 Haselowski, Ferdinand, Wilhelmine: *Szeskehmen*
 Haselowski, Karoline: *Budzuhen*
 Klein, Samuel: *Grondzken*
 Familie Krause: Josef, Auguste, Robert: Polskt namn
 Dombrowken
 Morgenstern, Rudolf, Therese: Kl. *Reckeitschen*
 Schmidt, Amanda: *Budzuhen*
 Wappler, Edwald: *Scherrewischken*
 Zibilinski, August, Carl: *Uszpiaunen*

1900/10

Blum, Bernhard, Leopold, Pauline, Karl, Pfeiffer:
Hoch-Stüblau (Pommern)
 Seger, Wolfgang (24 J.): *Hoch-Stüblau (Pommern)*

1900/12

Schramm, Pferdehändler (Hästhandlare): *Pölitz*
(Westpommern)
 Familie Steinbach: Eduard, Wilhelm, Jakob, Karoline
 Marie, Wilhelmine * Franz: *Alt-Damm (vid Stettin)*

1901/1

u. a.: Familie Fero: Franz, Johann: *Bogutschütz (Kr.*
Kattowitz)

1901/2

Adler * Franz, Klara, Adler * Adler, Emilie, Adler * Petermann, Antonie: *Schweden-höhe (Kr. Bromberg)*

Faros, Andreas: *Neu-Glinke (Kr. Bromberg)*

Macuk, Joseph Ryjesik: *Neu-Glinke (Kr. Bromberg)*

Strauss, Eduard: *Bromberg*

Strauss * Petermann, Pauline: *Schwedenhöhe (Kreis Bromberg)*

Widisch, Josef: *Schwedenhöhe (Kr. Bromberg)*

1902/7

Rohse, Aurora * Renzer verw. Dörge: *Nordenburg/Gerdauen*

Friedrich, Theodor: *Groß-Kitte bei Neustettin (Oberschlesien); Chropozow*

1902/8

Adler, Eva: * *Gromaden (Kreis Wirsitz);*

Adler, Selma, * *Jüntergust(?) (Kreis Fltow)*

Brezinski, Thomas: *Bieberswalde (Kr. Wehlau, Ermland/Masuren)*

Dambrowski, Eduard, Dambrowski * Klein, Bertha: *Osziene (Pillkallen) + * Antmirehlen*

Dambrowski, Julius, Musiker: *Kl. Lengheningken (RB Gumbinnen)*

Dambrowski, Rudolf, Dambrowski * Broszinski, Franziska: * *Schmilgen (RB Gumbinnen)*

Vad källorna berättar

I beskrivningarna som lämnas var romanifolk varken bofasta eller kringdrivande, eller både och. De rör sig över större områden, men återvänder samtidigt hela tiden till vissa bestämda platser. Biester framhåller att en grupp i Budupöhnen har funnits inom samma ämbetsområde i mer än femtio år och då mestadels hållit sig till olika byar. Hösten 1786 hade en familj bosatt sig i byn Wartkellen och bodde i ett bondhus med två rum. Eftersom de förvarade alla sina få ägodelar, uppfostrade sina barn och återvände dit där efter sina resor i provinsen får det räknas som deras fasta punkt snarare än hem.

von Heister ger en liknande bild från orten Labagienen, Christian Anton bor sedan lång tid tillbaka inhysta hos en bonde med sin familj. De hyr ett litet rum och betalar sin hyra genom arbete. Byborna beskriver dem som skötsamma och Anton själv uppger att han bott i trakten i över tjugo år. Det framstår härigenom som att familjen hade en varaktig anknytning till platsen.

Ändå betonas det i källorna att rörligheten var central. Familjerna färdades med hästar och vagnar inom vissa områden, i samband med arbete eller handel. De kunde stanna längre perioder på en plats, men var alltid beredda att bryta upp på ett ögonblick. Biester skriver uttryckligen att deras hushållning saknade fast ordning och att deras boende snarare liknade ett tillfälligt läger än ett "borgerligt hushåll". Det framgår också att deras möjligheter att stanna på en plats berodde på hur de togs emot. I vissa byar tolererades de, särskilt om de ansågs vara nyttiga eller skötsamma. På andra ställen kunde de mötas av misstro och motades fort bort.

Deras livssituation var en kombination av kringresande med ständig återkomst till en fast punkt. Det var alltså inte fråga om ett liv helt utan fasta punkter, men inte heller bofasthet i majoritetssamhällets mening.

Gruppen - ett släktnätverk

Romanifolk var en del av större släktnätverk och hos Biester framträder det tydligt i beskrivningen av den forne soldaten Christoph Adams familj. Till hushållet hör inte bara barn och barnbarn, utan även svärsöner, syskonbarn och andra släktingar som regelbundet besöker dem och ibland stannar under längre tid. Det framgår att kontakter med andra familjer och släkter sträcker sig över flera orter. Släktingar från orten Dirschkehmen kommer återkommande till Wartkellen, och liknande rörelser nämns även i andra delar av materialet. Slakten fungerar därmed som ett nätverk som binder samman olika individer och platser.

von Heister beskriver samma fenomen i mer allmänna termer. Han menar att flera familjer ibland sluter sig samman till större grupper och att dessa samlingar inte sker slumpmässigt. Människor verkar snarare röra sig mellan platser där de har släktingar eller etablerade kontakter. Han noterar också att familjerna har ett överhuvud, som har ansvar och styr. Han kan däremot inte fastställa om det finns någon gemensam ledning för alla romanifolk i området. Samtidigt påstås romanifolk ha gett uppgifter om att det i Kurland (region i Lettland) ska finnas något som liknar en "zigenarkung". Om det stämmer kan man inte utröna.

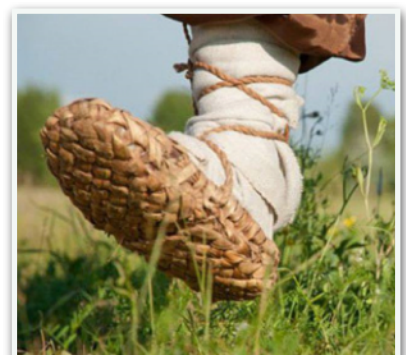
Släktnätverken framstår därmed som själva livsådran för gruppens sociala och praktiska liv. Det möjliggör boende, försörjning, giftermål och rörelse över större områden.

Gruppens utseende och klädsel

I källorna beskrivs romanifolk överlag som mörka och svarthåriga, men undantag finns. I en familj är svärdottern betydligt ljusare än de övriga och har rosenröda kinder. Hennes barn, som förmodligen bara är två-tre år gammalt, är i än högre grad ljushårigt och ljushyat än modern, trots att fadern är mörk. I en annan familj är ett barnbarn till en man ljushårigt. Dessa utseenden uppfattas som avvikelser av både von Heister och Biester.

När det kommer till klädseln så beskrivs romanifolk överlag på ett sätt som bryter mot föreställningen om att de skulle ses som omedelbart exotiska eller starkt avvikande. von Heister skriver att männen i vardagen inte skilde sig särskilt mycket från omgivningen till klädseln. En familj som arbetade i jordbruket var enligt honom klädda som strandbönder. Biester skriver däremot såhär:

"Manspersonerna bland de härvarande zigenarna klär sig precis så som de härvarande tyskarna på söndagarna. En mörkblå rock, en likadan eller annorlunda färgad väst, gula läderbyxor och stövlar ser man ständigt på deras kroppar. En rock av grovt ofärgat tyg, linnelångbyxor, träskor (eller tofflor), eller också skor flätade av lindbast (paresker) – sådana som de härvarande litauerna, men också tyskarna och likaså tjänstefolket, dagligen är vana att bära hemma och på resor – har jag aldrig sett på någon zigenare. Inte heller har någon mansperson bland dem förefallit mig barfota."

Litauisk sko flätad av bast. Bild:Wikipedia

Det är framför allt kvinnornas klädsel som lyfts fram som något mer särpräglad, men då enbart i fråga om de färgstarka huvuddukarna och de större omslagssjalar som bars över huvudet och axlarna. von Heister nämner dem särskilt och beskriver att de fästes med en nål eller brosch.

Vid ett möte med en kvinna i Labiau¹³ beskriver han hennes gröna och rödrutiga huvudkläde som ett särskilt iögonfallande inslag. Barnens kläder beskrivs återkommande som trasiga eller bristfälliga, vilket kopplas till fattigdom och knappa resurser snarare än någon särskild kulturell norm.

Det samlade intrycket är att klädseln låg nära den omgivande befolkningens bruk, men då snarare av det slag som användes vid högtider än i vardagen. Vissa färger, huvuddukar och kvinnliga plagg gjorde att observatörerna uppfattade klädseln som särskild, men inte exotisk. Det är alltså inte fråga om någon helt egen "folkdräkt", utan snarare om vissa detaljer som i observatörens ögon fungerade som markörer.

Familjelivet

I skildringarna av gruppen läggs stor vikt vid hur de levde tillsammans i de torp och rum som var deras fasta punkter. Både Biester och von Heister beskriver en utpräglad trångboddhet, där flera generationer delade samma mindre utrymme. I Wartkellen bodde familjer tätt i ett bondhus, medan det i Labagienen lever svärföräldrar, vuxna och barn tätt tillsammans i ett enda rum.

Familjebanden beskrivs som mycket starka och von Heister betonar särskilt relationen mellan föräldrar och barn. Han uppger att barnen aldrig bestraffades fysiskt och att föräldrarna visade en tydlig omsorg om dem. De skiljdes ogärna från sina barn och tog hellre med dem på sina resor, under svåra förhållanden, än att lämna dem ifrån sig.

Detta framgår ännu tydligare i de fall myndigheter hade ingripit. von Heister beskriver hur barn omhändertogs och mödrarna reagerade med stark förtvivlan och gjorde allt möjligt för att få tillbaka dem, ibland genom att själva hämta dem. Uppgifterna visar att separation mellan barn och föräldrar uppfattades som något som var oerhört svårt att acceptera.

I källorna står att barnen hade möjlighet att få regelbunden skolgång, men deltog sällan då det uppfattades som de var inspärrade på anstalt. Biester kritiserar dem och menar att deras form av uppfostran saknade fast ordning. von Heister konstaterar istället att barnen växte upp i familjens gemensamma liv och tidigt deltog i vardagliga sysslor.

Den samlade bilden visar ett familjeliv präglat av närhet, gemenskap och starka band, men också av trångboddhet och begränsade resurser. Samtidigt går det inte att missa att man bedömer deras liv utifrån det bofasta samhällets normer.

¹³ Idag Polessk

Skiftande inkomstkällor

När det gäller försörjningen så beskrivs ett liv som bygger på en rad skiftande inkomstkällor. Biester beskriver hur en familj fått privilegium att samla lump åt ett pappersbruk i Kiauten, ca två mil söder om Gumbinnen. Lumpsamlingen gav dem både en laglig grund för sin verksamhet och möjlighet att resa genom provinsen och besöka släktingar. Även boskapsskötsel är en syssla som han menade kunde ge ett gott anseende och bidra till att familjer tolererades av omgivningen.

Hos von Heister framgår att Christian Anton tidigare varit sotare, men nu levde av lumpsamling och höll sig med hästar för detta ändamål. Hästhandel framstår också som en central näring och utgjorde en viktig del av ekonomin. von Heister beskriver hur familjer deltar vid marknader och ägnar sig åt handel och hästbyten, dvs. hästaffärer. Detta krävde både kunskap och social förmåga.

Vid sidan av de mer typiska näringar som hästhandel och lumpsamling tog man sig an andra typer av arbete när tillfälle gavs. Trots att det rörde sig om tillfälliga och osäkra arbeten spelade de en viktig roll för romanifolks ekonomi. Kvinnor bidrog också till försörjningen genom olika verksamheter, såsom tiggeri, att spä och ge enklare behandlingar mot olika åkommor.

Hos von Heister framgår att män ibland arbetade som drängar, herdar eller med skogsarbete, medan kvinnor nämns som pigor, barnsköterskor och spinnorskor. Familjen i Labagienen berättar att vissa medlemmar arbetade på fälten när arbete erbjöds. De levde således inte utanför den bofasta bondebefolkningens arbetsområden, utan tvärtom deltog i dem när det var möjligt. Samtidigt betonar von Heister att sådant sällan blev långvarigt och menar att romanifolk snabbt återvände till det rörliga livet och till de verksamheter som passade deras livsstil. I sin framställning skymtar hans värderingar tydlig fram. Att ta tillfälliga arbeten ses som en brist på arbetsmoral snarare än som en följd av sociala villkor.

Biester är mindre detaljerad men nämner att vissa familjer i Dirschkehen ägnade sig åt boskapsskötsel, vilket sågs som ett nyttigt och legitimt arbete. Det antyder att också andra sysslor kunde ge en viss social acceptans, särskilt om de låg nära den bofasta ekonomin.

Det som framträder i båda källorna är alltså inte en bild av människor utan arbete, utan snarare av hushåll som kombinerade flera olika arbeten efter tillgång och möjlighet. Tillfälliga sysslor, fältarbete, djurhållning och att utföra tjänster tycks ha fungerat som viktiga komplement till handel och andra former av försörjning.

Källorna visar människor som lever med en stor flexibilitet och konstant anpassning sig till de möjligheter och behov som står till buds i den rådande ekonomin. Att kombinera och växla mellan olika försörjningsformer möjliggör gruppens överlevnad.

Militärtjänst

I Biesters text framgår att romanifolk i Östpreussen hade koppling till militären. Han nämner den omkring 60 åriga Christoph Adam som exempel. I många år tjänade han vid Bohsens garnisonsregemente och fick avsked vid Sjuårskrigets utbrott år 1756.¹⁴ Biester funderade på att man kanske inte litade på honom fullt ut, men efter kriget tjänade han ytterligare två år som soldat innan han tog definitivt avsked. Biester nämner ytterligare en man, som var ovanligt lång och kraftigt byggd, som skulle ha tjänat vid det kungliga gardet. Efter sin tjänst skulle han ha haft rätt till försörjning eller understöd på denna grund.

Hos von Heister nämns armén enbart i det sammanhang där Christian Antons äldste son prövats för soldattjänst, men avisats två gånger för att han var för liten. Fadern sägs dock ha önskat att han blivit antagen, vilket pekar på att det sågs som positivt att vara soldat i hären.

Trots källornas begränsning ger de indikationer på att militärtjänst inte var främmande eller frånvarande, utan tvärtom något som var aktuellt för romanifolk i Östpreussen. Någon särskild fördjupning i ämnet gjordes inte.

Matvanor och tillagning

Ingen heltäckande bild av matvanorna ges, men de innehåller ändå tillräckligt med information för att en ge en viss bild. Framför allt handlar det om en enkel och knapp kosthållning, där maten har styrts av tillgång och möjligheter. von Heister skriver att familjen i Labagienen hade ett litet stycke jord där de odlade potatis. Eftersom de beskrivs leva under mycket enkla förhållanden och med små resurser, bör odlingen ha varit en viktig tillgång för familjen.

Biester går längre in i detaljer och beskriver att kött hade en viktig plats i kosten och att det gärna stektes eller kokades tillsammans med grönsaker. Han nämner också att man inte följde fasta måltidstider, utan kunde laga mat även sent på kvällen eller natten. På högtidsdagar sades hushållen ordna flera rätter och hämta sådant som ris, plommon, kött och brännvin från staden.

Båda källorna återger också uppgifter om att man åt kött från självdöda djur, vilket i samtida texter ofta användes som ett sätt att markera sociala skillnader mellan människor. Här framstår det dock också som ett uttryck för att man tog till vara det som gick att få tag på. Brännvin och tobak nämns återkommande. von Heister noterar hur brännvin förekommer i samtal och umgänge, medan Biester uttryckligen skriver att både män och kvinnor rökte tobak i pipor.

Gruppens kosthållning beskrivs i hög grad vara präglad av fattigdom, flexibilitet och förmågan att hushålla med tillgängliga resurser. De beskrivs snarare äta samma slags mat som den omgivande befolkningen än att ha en avgränsad matkultur i modern mening.

¹⁴ <https://sv.wikipedia.org/wiki/Sjuårskriget>

Livets utmaningar

Vardagslivet framstår som utsatt och med knappa ekonomiska villkor. Man har få ägodelar, osäkra inkomster och stor trångboddhet. Samtidigt som de inte lever helt utanför lokalsamhället är de inte helt inkluderade. De lever snarare i dess marginaler, men står ändå i ständig kontakt med det.

Hos von Heister får Christian Antons familj ett gott omdöme av byborna i Labagienen, som beskriver dem som ordentliga och skötsamma. De betalar skatt, bor sedan länge på orten och verkar ha funnit en form av stabilitet. Detta visar att vardagslivet inte bara bestod av fördrivningar och ständiga konflikter mellan romanifolk och den övriga befolkningen.

Biester ger en mer ambivalent bild, där han å ena sidan beskriver Wartkellen som en bostadsort där vissa familjer hade sitt centrum. Å andra sidan betonar han att deras hushållning var så oordnad att det knappast kunde talas om något verkligt hem. Han framhåller att de alltid verkade beredda att bryta upp, omedelbart.

Båda texterna visar samtidigt att denna livssituation väckte misstänksamhet. Ett exempel som ges är att 40 individer av romanifolk hamnade på korrektionsanstalten i Tapiau, men inte en enda för att ha dömts för några allvarliga brott, utan för kringresande. Det var själva rörligheten som uppfattades som ett samhällsproblem.

Källorna illustrerar ett vardagsliv där de kunde tolereras – och till och med uppskattas lokalt – men samtidigt levde under ständig risk att betraktas som främmande eller störande.

Synen på religion och kyrka

Religion beskrivs genomgående som en viktig del av livet, men också som ett område där observatörerna gång på gång ifrågasätter uppriktigheten och djupet i romanifolks tro. von Heister uppger att familjerna i Östproussen tillhörde den katolska religionen, och att de regelbundet reste till platser som basilikan i Heilige Linde¹⁵, Drangowski eller andra orter där katolsk gudstjänst hölls.

Samtidigt framgår att deras religiösa praktik i vardagen ofta tog sig andra former. Barnen döptes i många fall i de evangeliska kyrkorna på de orter där familjerna tillfälligt vistades, och äldre barn kunde även vara konfirmerade där. von Heister förklarar detta dels med lokala krav, eftersom bybor inte ville ha "hedningar" i sin närhet, och dels på praktiska omständigheter.

Christian Anton uppgav att hans förfäder inte hade haft någon egentlig religion, men att familjen nu var "goda kristna".¹⁶ von Heister återger detta men tvekar ändå inför hur djupt denna kristendom egentligen var förankrad hos familjen. Han frågar efter deras ord för bön på romani och noterar att centrala kristna termer och berättelser verkade okända eller åtminstone inte centrala i deras språk och kunskaper.

Det som framträder i materialet är alltså inte religionslöshet. Det är snarare så att romanifolk levde med en andlighet där delar av katolicismen och protestantismen samexisterade.

¹⁵ https://en.wikipedia.org/wiki/Święta_Lipka_Sanctuary

¹⁶ "Wir sind gute Christen."

Gruppens namnskick

Det tydligaste intrycket från källorna är att förnamnen i huvudsak är tyska eller allmänt kristna, men namnskicket är i sig inte alltid alltigenom tyskt. Männen har förnamns som Anton, Christoph och Christian, som ligger tydligt inom ett tyskt eller tyskspråkigt kristet namnskick. Om kvinnonamnen skriver von Heister:

“Flickorna får mycket vackra namn, såsom Flora, Florentine, Adeline, Adelgunde och Adele.”¹⁷

von Heister skriver att de många efternamnen av typen Dombrowski, Koslowski, Broszeski, Paszkowski, Brosinski och Cibinski – “väl antyder varifrån de närmast kommit”, alltså att han uppfattar dem som polska eller polskpräglade namn. Det finns också efternamn som snarare är tyska, såsom Hermann, Morgenstern, Habedank, Klein, Benjamin, Bothmert, Böhmke och Reinhard. Därtill finns några namn som är svårare att entydigt placera, som Florian och Anton. I materialet fungerar de som efternamn men samtidigt är de också vanliga förnamn.

Någon tydlig uppgift om att en och samma person bar både ett polskt och ett tyskt efternamn parallellt finns egentligen inte i de här texterna, men förekommer i den senare listan med registrerade romanifolk (1898-1902). Däremot ser man att olika familjer inom samma miljö eller grupp bär namn av olika språklig karaktär. En kvinna är till exempel född Reinhard, medan en annan släkting eller ingift person heter Pastoski eller Florian. Det visar på att grupperna i Östpreussen bestod av familjer med blandad namnhistorik, där vissa släktnamn hade polsk-östlig form medan andra tysk eller lokalt preussisk.

Det mest träffande sättet att beskriva namnskicket är därför att säga att det var socialt och kyrkligt anpassat i förnamnen, men efternamnen kunde vara polskklingande. I detta speglas också något av Östpreussens karaktär som gränsland mellan flera språk och världar.

Familjebildning och släktband

När familjebildning och äktenskap berörs i källorna beskrivs giftermål som en angelägenhet som rörde hela släkten, inte enbart två individer. Även om varken Biester eller von Heister lämnar någon fullständig skildring av vigselbruk eller äktenskapsritualer, säger de tillräckligt mycket. Man kan härigenom förstå att giftermålet var centralt för att binda samman familjer och släktnätverk.

Hos Biester framgår detta särskilt tydligt i beskrivningen av Christoph Adams familj. Han nämner att två av Adams söner var gifta och att den äldsta dottern tre år tidigare hade vigts med en ung man från familjen Pastoski, från ämbetet Dirschkehen och socknen Pillkallen. I samband med giftermålet såg prästen en större grupp romanifolk samlade i kyrkan. Det tyder på att ett äktenskap inte bara var en privat angelägenhet, utan ett tillfälle då släktingar och andra närstående samlades. Samma passage visar också att äktenskap kunde knyta samman familjer över olika orter och därmed stärka redan existerande nätverk mellan släkter i olika delar av Östpreussen.

¹⁷ “Die Mädchen erhalten sehr schöne Namen, wie Flora, Florentine, Adeline, Adelgunde, Adele.”

I von Heister text framträder familjebildningen som nära knuten till familjernas praktiska och sociala ordning. I Labagienen möter han en familj där den äldre generationen lever tillsammans med en yngre son och dennes hustru. Han noterar att relationen mellan svärdottern och de äldre inte tycks vara den bästa, och att fadern uttrycker en önskan om att den äldste sonen skulle ha blivit soldat. I så fall hade den unga kvinnan kunnat återvända till sina föräldrar. Uppgiften är liten i sig, men den ger en indikation om att äktenskapet medförde att kvinna flyttade in i mannens familj, där flera generationer levde tätt tillsammans.

Källorna antyder också att familjebildningen var nära kopplad till gruppens fortlevnad. Biester nämner barn, barnbarn, gifta söner, mågar och svärsöner i ett sammanhang där släktlinjen tydligt står i centrum. Det ser ut som att äktenskapen inte bara handlade om samlevnad, utan också om att säkra familjens fortlevnad och att upprätthålla band till andra släkter. Zippel skriver:

”Om äktenskapliga förbindelser mellan zigenare och litauer har inget exempel blivit mig bekant. Olika kroppsgestalt, religion, seder och vanor utgör en alltför stor klyfta mellan båda nationerna för att tillåta en så nära förening som äktenskapet är. – Ytterst sällsynta är redan giftermålen mellan de härvarande tyskarna och litauiska kvinnor; och ännu mycket sällsyntare litauiska manspersoners giftermål med tyska flickor. Ty en litauisk flicka låter sig väl ännu lättare bevekas att anta tyskarnas dräkt än en tysk jungfru att byta sin dräkt mot den litauiska. Och ändå bor i varje by i Niebudzenförsamlingen i Brakupönenämbetet tyskar och litauer tillsammans, talar också varandras språk och hör till största delen till samma religionsparti. I helt litauiska församlingar skulle en sådan ojämlik äktenskaplig förbindelse räknas till de oerhörda tingens krets.”

Äktenskapet illustreras som något djupt socialt och släktbundet, som inte främst handlar om kärlek eller individuell valfrihet. Istället rör det släktens och gruppens sammanhållning och fortlevnad. Äktenskapet var därmed en central del av det nätverk som höll samman romanifolk över generationer och geografiska avstånd.

Musik och sång

Detta ämne behandlas endast flyktigt i källorna. Varken Biester eller von Heister ger någon sammanhängande skildring av musikaliska uttryck, instrument eller särskilda sångtraditioner. Biester skriver att kort och gott bara att romanifolk mycket gärna sjöng, men alltid tyska eller litauiska ”folkvisor”. Pastor Zippel kunde inte finna tecken på att romanifolk ens hade några självdiktade sånger på sitt språk och frågade sin kontakt Christoph Adam om de inte hade några sådana.

”Zigenaren Adam förnekar detta helt och ständigt; och de bland vilka de har bott och ännu bor försäkrar enhälligt att de aldrig har hört sånger av dem på zigenarspråket. Sysslolösheten lämnar dem visserligen nog tid också till sång; men de lånar sina sånger från tyskarna eller litauererna. De mera sedesamma bland dem sjunger också andliga sånger, vilka de, fastän de är katoliker, har lärt av våra.”

Om Adam inte kunde några sånger eller ville berätta om dem för pastorn är oklart, men såna bör förstås ha funnits. Musikinstrument nämns överhuvudtaget inte alls i källorna. Men för den sakens skull betyder det förstås inte att sådana inte fanns och användes.

I Adams svar kan man antyda en ganska generell hållning mot utomstående som ställer frågor. Att välja vad man vill dela med sig av är snarare regel än undantag i sådana situationer.

Romanispråket de talade

Språket har en särskilt framträdande plats hos von Heister. När han närmade sig en familj genom att tilltala dem på romani beskriver han hur de genast reagerade med glädje, rättade hans uttal och villigt besvarade alla hans frågor. Han skriver att uttalet var svårt att återge och innehöll ljud och betoningar som han inte kunde bemästra.

”Språket är rikt på diftonger och har ett egendomligt uttal.”¹⁸

Samtidigt framhåller han att grammatiken tedde sig konsekvent och rik, vilket gjorde ett starkt intryck på honom. I materialet fanns en sammanställning av ord som kommer längre fram i texten (s.51) i tabellform.

Det är tydligt att romani inte användes enbart istället för något annat språk. von Heister säger uttryckligen att familjen växlade mellan romani och tyska när de talade med varandra. Han tillägger dessutom att nästan alla romanifolk talade tre eller fyra språk, däribland tyska, litauiska, polska och det egna språket.

”De talar sinsemellan än tyska, än sitt eget språk.”¹⁹

En man berättar om att han träffat romanifolk från Österrrike och från Ryssland, men haft mycket svårt att kommunicera med dem på romani.

Detta innebär att romani var levande och aktivt i en flerspråkig vardag, där man rörde sig mellan flera språkliga sammanhang beroende på situation och kontakt.

De skilda grupperna av romanifolk

Källorna visar tydligt på att romanifolk i Östpreussen inte beskrivs som en helt homogen grupp. Tvärtom framgår det att både observatörerna och deras kontaktpersoner var medvetna om olika benämningar, regionala skillnader och variationer. Rentav finns det grupper som hans kontaktpersoner inte verkar vilja sammanblanda sig med.

¹⁸ ”Die Sprache ist reich an Diphthongen und hat eine eigenthümliche Aussprache.”

¹⁹ ”Sie sprechen untereinander bald deutsch, bald ihre eigene Sprache.”

När von Heister frågar Christian Anton – *hal du rom? (’är du rom’)*, så svarar han ja. I deras vidare samtal berättar han om att alla andra, ”de andra”, kallas *gadje*. Det betecknade alla andra människor än romanifolk, dvs. tyskar, litauer, polacker osv. Vidare nämner han att romanifolk finns i Ryssland som kallade sig något annat, nämligen *kale* eller *melelle/mellale*. Själva kallar andra den grupp han är utav för *Lallere-sinte*. Han är också noga med att påpekar följande angående ordet *rom*:

”Rom betyder man; vi heter egentligen Sinte.”²⁰

Därtill nämnder Anton att de inte begav sig till Polen, där romanifolk var våldsamma och hade skydd av polska adelsmän. De hade för vana att överfalla och beröva östpreussiska romanifolk på deras tillhörigheter om de kom in på deras områden. Uppgifterna visar att det fanns både en känsla av någon slags gemensam tillhörighet och en medvetenhet om regionala skillnader mellan språk och kultur.

”De polska ”zigenarna” drog omkring i större hopar och var genom stölder och våldsdåd betydligt farligare.”²¹

Källorna antyder därmed att olika grupper kunde uppfatta sig som både närstående och inte. Även om de talade varianter av romani och sågs som samma folk av utomstående så såg de sig nödvändigtvis inte som likar.

Avslutande kommentar

När man läser Biester och von Heister blir det tydligt att deras texter inte bara beskriver hur de uppfattade romanifolk, utan också avslöjar mycket om hur det östpreussiska samhället såg på dem. De båda skribenterna utgår från en miljö där bofasthet, skola, kyrklig ordning, reguljärt arbete och tydlig underordning under myndigheterna utgjorde måttstocken. Därför tolkas sådant som rörlighet, flerspråkighet, släkt nätverk över flera orter och ekonomier byggda på hästhandel, lumpsamling och tillfälliga arbeten som brister. Samtidigt innehåller deras egna beskrivningar en rad uppgifter som går i annan riktning: goda vitsord från bybor, långvarig bosättning, verkliga yrken, militärtjänst, familjeauktoritet, språklig skicklighet och stark omsorg om barnen. Det uppstår därför ett avstånd mellan hur de ser på gruppen och den verklighet gruppen lever i, och som faktiskt skildras. Just därför blir källorna särskilt intressanta. Liksom i andra delar av Europa försökte majoritetssamhället värdera romanifolk utifrån sina egna föreställningar om ordning, nytta och tillhörighet, men utan att ha den minsta förståelse för deras faktiska situation. Man ser i källorna en folkgrupp som lever i ett samhälle där de är oönskade, i statens ögon, men ändå lever och överlever där. Förmodligen för att det de bidrar med är sådant som bondebefolkningen omkring dem behöver och uppskattar. I jämförelse med en samtida svensk kontext finna här väldigt många likhetsdrag.

²⁰ ”Rom heißt Mann; wir heißen eigentlich Sinte.”

²¹ ”Die polnischen Zigeuner zogen in größeren Haufen umher und waren durch Diebstähle und Gewalttätigkeiten weit gefährlicher.”

Paralleller till en svensk romani-kontext

I stora drag skulle man kunna säga att situationen därborta i Östpreussen och här i Sverige var ganska identiska. Liksom där stiftades det i Sverige lagar mot "tattare"/"zigenare", men inte lika hårda som de generella dödsstraffen däröver. Här utfärdades år 1637 och år 1662 förbud för romanifolk att vistas i landet, men trots dessa påbud fanns de bevisligen både här i landet, liksom i Östpreussen. Mot bakgrund i många år av forskning i rättsprotokoll kan jag nog bestämt hävda att den absolut främsta grunden för fängsling av romanifolk i Sverige var olovligt kringstrykande eller brott mot passregler, vilket påminner om fallet med de 40 fängslade "zigenarna" i Tapiau.

Även i Sverige ingick romanifolk i olika släktnätverk, så kallade "stammar", och nya generationer bildades framförallt inom och mellan dessa stammar. Från den genealogiska forskningen vet vi att även män och kvinnor av annan bakgrund kunde bli del av gruppen, vilket skiljer sig från vad som anges i Östpreussen. I våra kyrkoböcker finns vittnesmål om både vigslar, dödsfall, födselar och dop. Man var noga med att döpa sina nyfödda barn inom några dagar i närmsta kyrka, vilket oftast var i socknen man reste när födelsen ägde rum. I övrigt är det tveksamt om man generellt besökte kyrkor och var religiösa i kyrklig mening.

Tillgång till fasta punkter fanns och vanligast fram till 1800-talets början var att dessa var soldattorp man tilldelades i samband med militär tjänstgöring. Idén var att soldaten skulle vara självförsörjande och till dessa torp hörde en bit odlingsbar mark till. Det finns exempel på att dessa används som nav eller knutpunkter i romanifolks nätverk. Men det fanns också exempel på romanifolk som ägde hus och torp redan på 1600-talet. Från 1800-talets början blev den fasta punkten oftast ett arrenderat torp, även om undantag fanns. Särskilda byar såsom det nämns i Östpreussen har också existerat i Sverige. Snarsmon och Finnerödja är två av dem, men fler exempel på både registrerade, oregistrerade och bortglömda sådana finns. Man kan utgå från att de fasta punkterna var trångbodda och enkla.

Liksom i Östpreussen finner vi bland Sveriges romanifolk individer med kolsvart hår och mörk hy, och de som har ljusare hår och hy. När det kommer till klädedräkten så kan vi konstatera att inte heller här i Sverige klädde sig romanifolk i någon exotisk klädsel, utan på ett sätt som låg nära den svenska befolkningen. Liksom i Östpreussen klädde männen sig till vardags såsom allmogen klädde sig om söndagen, med rock och väst samt byxor och stövlar. På huvudet bar mannen en hatt och runt halsen en halsduk. De n allmänna svenska vadmalsklädseln och träschor var inte vad romanifolk bar. Likaså bar kvinnorna ungefär samma slags kläder som bondkvinnorna, dvs. kjolar av grova ylleyger och huvuddukar. Allmogekvinnor bar ofta liksom romani-kvinnor huvuddukar, hucklen, som på heter på romani *dikklo*. Den största skillnaden låg i sättet att bära den samt de större tygstycken som var av samma slag som romanikvinnorna i Östpreussen bar. I Sverige och Norge fästes de oftast med en fibula, en fästring som har medeltida anor och som allmogebefolkningen inte längre använde.

I fråga om kostvanor så var situationen den samma i Sverige, i förhållande till svenska allmogens mattraditioner. Man fick helt enkelt tillreda och äta det man kunde komma över på sina resor, då man i första hand bedrev handel eller utförde olika former av tjänster. I en källa från sent 1700-tal står att läsa att "zigenare" eller "tattare"

finns av två slag. De som äter igelkottar och skator samt de som äter fisk och gröna ärtor.²² Om detta inte var helt taget ur luften kan det vara så att det fanns två olika grupper. Vi vet exempelvis att romanifolk i Storbritannien och sinter på kontinenten åt igelkottar och såg dem som en delikatess. Att romanifolk i Sverige skulle ha en förkärlek till tobak och brännvin har också noterats i svenska källor.

Som försörjningar var kastring av hästar, att bota sjuka djur, förtenna kopparkärl eller reparera sådana vanliga tjänster. Fast även påhugg inom jord- och skogsbruk togs. Sedan så var det mycket vanligt i början av 1800-talet att männen samlade lump för pappersbruk. Fast vanligast av allt var försäljning av varor som var nya eller svåråtkomliga för allmogen och därmed eftertraktade. Kvinnorna sålde varor som rörde den kvinnliga sfären, som nål, tråd och knappor, och spådde, eller om det inte gick så fick man tigga eller "summa".²³ Man var helt enkelt tvungen att anpassa sig efter de möjligheter som erbjöds för att kunna överleva. En sak som står i skarp kontrast mot Östpreussen är att romanifolk åtminstone sedan 1600-talets andra hälft kunde vara borgare med handelsrätt i svenska städer. Något liknande nämns överhuvudtaget inte i de östpreussiska källorna.

Barnens ställning var sannolikt densamma som hos Östpreussens romanifolk. Historiska källor visar att barnen följde med sina föräldrar och släktingar var de än begav sig på sina resor. Ibland har barn beskrivits som förvildade, men oftast har barnen endast nämnts flyktigt. De fostrades härigenom och fick lärdomar som de skulle behöva för att klara sig i sitt vuxna liv. Skolgång var sannolikt ovanligt, trots att exempel finns. En flicka berättar år 1709²⁴ att hon gått två år i skolan i Malmö och år 1853 skrivs en insändare i Jönköpings tidning om att "ziguenaren" och skolpilten Ahlqvist har funnit en pennkniv och lämnat den till sin skollärare.²⁵

Namnskicket var fram till mitten av 1700-talet växlande svenskt och tyskklingande, men blev sedan mestadels svenskt. Dock bar man sällan samma slags förnamn som allmogen; Bengt, Jöns, Sven osv. I stället hade man namn som bars av kungar, adel och sagohjältar. Härigenom skilde sig romanifolk tvärt från allmogen. Även efternamnen blev svenska borgarnamn eller så kom de från det militära livet. Under tidigt 1700-tal finns flera exempel på romanifolk som också har franskklingande efternamn som Lagrein och Laforré eller det slavisk-klingande Stephanski.

I Östpreussen nämns olika grupper av romanifolk och att man inte vill sammanblanda sig med vissa av dem känns igen i en svensk kontext. Påståendet om att någon en grupp av romanifolk i Kurland hade en "zigenarkung" känns inte bekant i Sverige. Inte heller att det skulle finnas direkt utpekade olika grupper. I den svenska kontexten fanns det inte direkt några olika grupper, som skilde mer distinkt från varandra kulturellt och

²² Hwad Nytt? *hwad nytt ifrån inrikes Städer?* 1773-05-07

²³ 'Summepa' en historisk kvinnoyssla, i: Drabbrikan nr 29 September 2023. sid. 14-19 och Egil Asprem & Sebastian Casinge. *The Trickster and the Witch: On the Romani Origins of "Captain Elin's Idol"*, i: ARV Nordic Yearbook of Folklore Vol. 768 - 2022. sid. 7-39

²⁴ År 1709 säger den 13 åriga flickan Anna Dorotea vid en rannsaking i Blekinge att hon gått 2 år i skola i Malmö. Hon är läskunnig och kan läsa fader vår samt kan lite om kristendom. Den 9-åriga system Charlotta kan läsa. Göta Hovrätt - Advokatfiskalen Blekinge län (K) EVIIBAA:975 (1709). Flera exempel på läs och skrivkunniga individer finns på 1700-talet.

²⁵ Sebastian Casinge. *Om den ärlige "skolpilten ziguenaren Ahlqwist" och de resande som en del av Sveriges historia.* Drabbrikan nr 24 Juni 2022. sid. 25-27

språkligt, förrän runt 1880-talet. Det var då frågan om de små grupper av valakiska romer som då periodvis började resa runt i Sverige. Ibland kunde de östpreussiska informatörerna kommunicera med andra grupper på romani och ibland inte. Så var förstås också fallet mellan romanifolk som talade svensk romani och talare av valakiska romanivarieteter. De poängterar att *rom* betyder man och att de kallar sig själva *sinte*, vilket överensstämmer med hur Sveriges romanifolk tolkar ordet *rom* och självbenämner sig på annat sätt. Att de kallar grupper från Ryssland för *kale* eller *melelle/melalle*. är också bekant genom att finska romanifolk idag ofta självbenämner sig som *kaale*. Att gruppen i källorna av andra kallas *lallare sinte*, som de själva tolkade som litauiska sinter, är intressant. I svensk romani används ordet *lallaro* ('stum' *sing.*) både för finnar och finska romanifolk och *lallaro-temm* ('stum-landet') är Finland. Benämningen bygger på att människorna därifrån talar ett oförståeligt språk.

Den språkliga situationen som beskrivs är mer bekant i vår svenska nutid än i historiska källor, som överlag är fattiga på information om språket. Dock kan det konstateras utifrån de romaniord och fraser som finns dokumenterade i svenska källor, och bevarade i dagens svenska romani, att den svenska romanin har ord från flera närliggande varieteter. Detta överensstämmer förstås med namnskick och historiska personers utsagor om exempelvis födelseland. I den romani som talas inom olika stammar eller resandesläkter och landsändar idag, finns inte enbart ord från en enda romanivarietet. Härigenom speglar språket de mixade familjebilder som beskrivs bland romanifolk i Östpreussen under sent 1700- och tidigt 1800-tal.

I fråga om sång och musik så kan vi också konstatera att den musik och de visor som resande idag uppfattar som romano-visor i själva verket är gamla svenska visor. Vissa är rentav så gamla att ingen annan än de resande minns dem. Det är som regel tonsatta berättelser i vemodiga tongångar som handlar om hjältar, hjärtesorg och livet svårigheter. Sådant som var gångbart i en svunnen tid, när romanifolk reste runt i landet och besökte torp och gårdar med varor och tjänster samt sång och musik. Detta påminner om när pastor Biester berättar om att de romanifolk han möter gärna sjunger, på tyska eller litauiska - men aldrig på sitt eget språk. Även de visor vi har som är på romani, helt eller delvis, följer samma stil som de övriga resandervisorna, dvs. de gamla svenska folkvisorna.

Bland annat kan vi anta att den sammanflätade svenska romanin utvecklades under 1800-talet, som resultat av att många vuxna talare separerades från sina barn och fängslades. Den naturliga språkliga överföringskedjan mellan generationerna bröts och bidrog till utvecklingen av ett mixat språk, med romanivokabulär och till stor del svensk grammatik.

Slutkommentar

De grupper romanifolk vi här berör ingår i vad man kallar den nordiska metagruppen. Alla de grupper som inkluderas häri härstammar från romanifolk som kom till det tyska Rhenlandet i början av 1400-talet. Efter att ha uppehållit sig där en längre tid – förmodligen ett sekel, dvs. tillräckligt länge för att hinna ta upp en rad tyska influenser i språket – spred de sig över hela Västeuropa. En sydlig gren av gruppen etablerade sig på den Iberiska halvön och i Italien. En östlig gren från Polen, bort mot Ukraina och norröver. Övriga etablerade sig österut i Slovenien, Österrike och Tjeckien och västerut över övriga Västeuropa och de brittiska öarna. Dessa gruppers delade ursprung syns inte bara i gemensamma språkliga särdrag och självbenämningar, utan på många andra sätt som i kultur, sedvänjor och traditioner, livsföring, försörjningar och gruppens organisering och struktur. Trots att texterna ger en begränsad information kan man inte bortse från att det som anges känns väldigt bekant. Därav är det inte egentligen inte så överraskande att romanifolk i Östpreussen är mer eller mindre identiska med de våra här i Sverige.

Varken i litteraturen eller i 1700- och 1800-talens arkiv har det gjorts några särskilda efterforskningar för att undersöka om romanifolk från Östpreussen färdades över till andra sidan Östersjön, till Sverige. Om spår av sådant finns i arkiven så kommer de förhoppningsvis att hittas. En seglats mellan Kalmar, Blekinge eller Skåne och Östpreussen lär inte ha tagit mer än några dagar, eller som längst en vecka. Trafiken över Östersjön var tät och både militärer och vanligt folk färdades i båda riktningarna, mellan Sverige och de svenska besittningarna och krigen. Med detta i åtanke så vore det föga förvånande om något plötsligt stötte på en intressant källa som visar på rörlighet mellan de båda länderna. Om det dessutom skulle visa sig att vi hänger ihop mer direkt, genealogisk – det vore inte så överraskande.

Jon Pettersson

Romaniord i källorna

Östpreussisk romani	Svenska	Tyska	Förklaring	Svensk romani
Wengoris	Ål	Aal	Ungurÿs (littauiska)	<i>gorno</i>
Ducha	Ande	Athem	eg. själen	
Präl	Broder	Bruder		<i>pral</i>
Truschalo	Törstig	Durstig		<i>truschalo</i>
Wáwerizka	Ekorre	Eichhorn	slaviskt låneord	<i>vevrika</i>
Mass	Kött	Fleisch		<i>mass</i>
Wolno	Fri	Freÿ	slaviskt låneord	
Zelo	Hel	Ganz	Czielas (littauiska)	<i>hellko</i>
Devel	Gud	Gott		<i>Devel</i>
te daf	ge (v)	geben		<i>te dela</i>
man dela	han ger mig	er gibt mir		<i>delar mander</i>
Stirna	Katt	Katze		<i>sterna</i>
Kokollo	? Ben	Knoche		<i>kokkalo</i>
Dschiben	Liv	Leben (das)		<i>jibben</i>
te dschivavaf	leva (v)	Leben verb.		<i>jiddra</i>
te sivaf	sy (v)	Nähen		<i>suvra</i>
nevo	Ny	Neu		<i>nevo</i>
te miraf	dö (v)	Sterben		<i>mera/mula</i>
te rodaf	Söka (v)	Suchen		<i>roddra</i>
Dives	Dag	Tag		<i>dives</i>
Pasch dives	Middag	Mittag	Halva dagen	<i>pasch-dives</i>
Meripen	Död	Todt		<i>mulepan</i>
Betschka	Tunna / tunnor	Tonnen	Baczka (littauiska)	
te rauaf	Gråta (v)	Weinen		<i>rovva</i>
te dschinnaf	Veta (v)	Wissen		<i>te jana</i>
Dand	Tand	Zahn		<i>dand/danj</i>
Oschtscho	Svärson	Schwieger-sohn	Z'entas (littauiska)	
Peku	Axel	Schulter		<i>pikko</i>
te marraf	Slakta (v)	schlachten		<i>te marra</i>
marinti	dödad	tödten		<i>mulad(o)</i>
modsche	Kanske	Vielleicht	slaviskt låneord	

Frantzwagner Sällskapet

Om oss

Vi stiftades 2013 i Helsingborg av ättlingar till Peter Frantzwagner/Frenswegener, som invandrade till Sverige via Danmark och Skåne under slutet på 1600-talet. Många av dagens resande, eller romanifolk, är på något sätt ättling till Frantzwagner och hans närmsta familj.

Vi verkar för att vi resande, såsom egen grupp inom den nationella minoriteten romer, ska ges möjlighet att åtnjuta våra språkliga och kulturella rättigheter. Rättigheter som vi har genom Europarådets ramkonvention om skydd för minoriteter, den Europeiska stadgan om landsdels- och minoritetspråk samt den nationella minoritetslagstiftningen.

Vi verkar för att bevara och revitalisera det språkliga och kulturella arvet från våra förfäder.

Vi verkar för att bevara och sprida en nyanserad och rättvisande bild av vår historia.

Vi verkar för allas lika värde och mot diskriminering.

www.frantzwagner.org

Följ oss på Facebook! - [Facebook.com/frantzwagnerkettanepa](https://www.facebook.com/frantzwagnerkettanepa)

Frantzwagner Sällskapet är en ideell organisation som är öppen för alla som vill delta i verksamheten och som följer organisationens mål, syfte och stadgar. Vår målsättning är att alla delar av verksamheten och resultaten av dem ska vara kostnadsfria och tillgängliga för alla som önskar ta del av dem. Inget krav på medlemskap föreligger för att ta del av och delta i verksamheten. Ansökan om medlemskap skickas via kontaktformuläret på vår hemsida www.frantzwagner.org tillsammans med en redogörelse om på vilket sätt man kan verka inom organisationens verksamhet.